

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԸ ԽՕՄԻ

Խմբագրեց եւ ծանոթագրեց
Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան

1994
Պոսթոն

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԸ ԽՕՄԻ

Խմբագրեց եւ ծանոթագրեց

Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան

1994

Պոսթոն

**Այս գրքովկին հրատարակութիւնը հնարաւոր կը
դառնայ Տքթ. Գրիգոր Գրիգորեանին կատարած
յատկացումով:**

ՆԱԽԱԲԱՆ

1921-ի Փետրուար 15-ին, ՀՅԴ-ի Պոլսոյ պաշտօնաթերթ «Ծակատամարտ»ին մէջ Խ. Պապանեան ստորագրութեամբ լոյս կը տեսնէ Զօրավար Անդրանիկ Օզանեանին դէմ «Ծուռ Նստինք Եիտակ Խօսինք - Անդրանիկի Պարագան» գրութիւնը:

Զօրավարը պահը հասած կը նկատէ իր հասցէին ուղղուած զրպարտութիւններու եւ ամբաստանութիւններու նկատմամբ երկար ժամանակ իր պահած լռութիւնը խզելու եւ պատմութեան համար կատարելու հաստատումներ:

Այդպէս է որ նախ իբրեւ յօդուածաշարք եւ ապա իբրեւ գրքոյկ, նոյն տարին, Փարիզի մէջ լոյս կը տեսնէ «Զօրավար Անդրանիկ Կը Խօսի»ն, որ 1974-ին կարգ մը այլ գրութիւններու հետ եւ նոյն խորագիրով կը վերահրատարակուի Լոս Անճելըս, «Նոր Օր»ի տպարանէն, Անդրանիկ Անդրեասեանին յառաջաքանով:

Զօրավարը նոյն հարցերուն ամփոփ կերպով կ'անդրադառնայ նաեւ 1924-ին, Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին Վարչապետ Յովհաննէս Քաջազնունիին «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Անելիք Չունի Այլ Եւս»¹ գրքոյկին հրատարակութեան առթիւ²:

Վերջերս մեր ձեռքը անցաւ, թէեւ պակասատր վիճակի մէջ, այն բնագիրը, որուն խմբագրուած օրինակն է որ ատենին հրատարակութեան տրուած էր վերոյիշեալ վերտառութեամբ:

Խմբագրումը կատարած էր վաստակատու ոսմկավար ազատական հրապարակագիր Յովհաննէս Պօղոսեանը, որուն վստահած էր Անդրանիկը այդ գործը, ինչպէս բնագիրէն ի յայտ կու գայ արդէն:

Բնագրին եւ խմբագրեալ օրինակին բաղդատութիւնը կարգ մը հետաքրքրական եւ խօսուն տարբերութիւններ երեսան հաճած ըլլալով, պատմութեան համար կարելորդ նկատեցինք հրապարակումը Անդրանիկին հարազատ գրութեան, միաժամանակ վերահրատարակելով խմբագրեալ օրինակը, որ անհրաժեշտ է թէ՛ բաղդատութեան եւ թէ Զօրավարը աւելի լաւ հասկնալու համար:

Նոյնպէս հարկ համարեցինք վերահրատարակումը Պապսեանին յօդուածին, որպէսզի աւելի յստակ ըլլայ թէ ի՞նչ բան Անդրանիկը մղած է խօսելու:

Կ'արժէ հոս նշել, թէ խմբագրեալ օրինակը հարազատ բնագիրի ուժ կը ստանայ, անոր համար որ ան վայելած է իր խօսքին կշիռը գիտցող եւ անոր ճշգրտութեան հանդէպ բժախնդիր Անդրանիկին հաւանութիւնը. այլապէս, Զօրավարը ճշդումներ կատարած պիտի ըլլար: Այս հաստատումը կը կատարենք յենելով յուշագրական ուրիշ փորձի մը:

1924-ին, Զօրավարը իր հաւանութիւնը կու տայ որ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան «Պայքար» պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակուի «Առաքելոց Վանքի Կոիւր» գրքոյկը: Այդ առթիւ ան կը գրէ խմբագիր Արմենակ Նազարին. «Կը համաձայնիմ որ Առաքելոց Վանքի Կոիւր իբր գրքոյկ հրատարակէք: Լաւ պատեհութիւն մը կը ստեղծէ ինծի որ եթէ սխալներ սպրդին իբրեւ թերթօն հրատարակուած աստե՛ն կրնանք շտկել եւ ձեզ դրկել որպէսզի ճշգրիտ կերպով դուրս գայ յառաջիկայ գրքոյկը»³:

Անդրանիկին բժախնդրութեան ուրիշ մէկ ապացոյցին կը հանդիպինք հրատարակուող բնագիրին մէջ, հոն որ ան վերապահութեամբ կը պատմէ իր երբեմնի գրագիր Շիմշիբեանին մահուան մասին, քանի որ ուրիշներէ լաւ էր այդ պատմութիւնը:

...

Հարկ կը համարենք նշել հետեւեալը.-

ա.- Բնագիրը ենթարկած ենք հիմնականին մէջ ուղղագրական խմբագրումի:

բ.- Բնագիրը պակասաւոր եւ էջերը մեծ մասամբ առանց նիւթին ամբողջութիւնը յստակացնող համարակալումի ըլլալուն՝ հատուածներու յաջորդականութիւնը պատահական է:

գ.- Նկատելի է որ խմբագրեալ օրինակէն դուրս ձգուած են Դաշնակցութեան մասին Զօրավարին զայրոյթը գունեղ բառերով ներկայացնող արտայայտութիւններ:

դ.- Բնագիրը պատմութեան համար հրատարակուելով հանդերձ, ունի այժմէական շունչ մը, որովհետեւ իր մէջ կը պարունակէ բոլոր ժամանակներու համար օգտակար դաս մը.- նոր պետականութիւն հաստատող որեւէ երկիր համաձայնական (Անդրանիկին բառերով՝ «կռաւիսիոն») կառավարութեամբ ղեկավարելու կենսականութիւնը, որ-պէսզի այդ երկրին բոլոր զաւակներուն միահամուռ ուժերով զարգանայ ու բարգաւաճի ան: Այլապէս, այդ երկիրը այլամերժօրէն ղեկավարող դերակատարներուն պիտի կրկնուին Զօրավարին՝ Խատիսեանին ուղղած խօսքերը:

Վ.Ղ.

ԾՈՒՌՆԱՍԻՆՔ ԾԻՏԱԿ ԽՕՍԻՆՔ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՊԱՐԱԳԱՆ

Անդրանիկը հայ ժողովուրդի հերոսն է այսօր: Դաշնակցության մեծցուցած ու փայփայած զաւակն էր երէկ. ոչ ոք կրնայ ուրանալ Աղբիւր Սերոբի զինուորին դիւցազնական ոգորումները իր անձնագոյն եւ մեծ ընկերներուն գործակցութեամբ:

Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր ընդարձակ ու բեղմնաւոր ծոցին մէջ, հայկական մեծ խոճալներու եւ վիթխարի տանջանքներու ներշնչումովը սնուցած ու մեծցուցած է հազարներով յայտնի ու անյայտ հերոսներ, մեծ ու համեստ մարտնչողներ, կոռի աստուածներ, Քեռիներ, Խէչօներ, Դումաններ, Նժդեհներ, Համօներ, Սմբատներ, եւ դեռ շատ շատեր...:

Արժանաւոր զաւակներու մայրն է եղած Դաշնակցութիւնը եւ իր հերոս զաւակները հարազատներն են իրենց մօրը:

Որո՞ւնն է մեղքը, որ Անդրանիկը, եւ միայն Անդրանիկը դարձաւ շփացած զաւակ, ու հեռացաւ նաեւ մայր երկրէն ու նորագատ հայրենիքէն, փրփրած ու զայրացած, հանրապետութիւնը ամէն տեղ անարգելու եւ անոր քաղաքացիութիւնը մերժելու աստիճան:

Երբ հայրենի ժողովուրդը իր մեռած հերոսներուն ողբերը կը ճիւղէր եւ ապրողներուն ռազմաշունչ երգերով կը ցնծար, Անդրանիկներն ու Սեպուհները հակառակորդներու եւ Անդրանիկի ներկայ փաստաբաններէն շատ շատերուն համար «գողեր ու աւազակներ» էին:

Այսօր Դաշնակցութիւնն է մեղաւորը, եթէ, յանուն ազգային մեծ խոճալներու՝ չէ կրցեր գոհացնել Անդրանիկը իր պահանջներուն մէջ:

Ի՞նչ են Անդրանիկի դժգոհությունները Դաշնակցու-
թեւէն եւ Հանրապետութեւնէն:

Դժբախտաբար ցարդ կուսակցութիւնը չունի տպագիր
պատճառաբանութիւն՝ անոր հեռանալուն մասին: Կայ
միայն Թիֆլիսի «Հայաստան»ի մէջ Անդրանիկի
հրատարակած մէկ պարզ յայտարարութիւնը եւ անկէ յետոյ
մասնաւոր շրջանակներու մէջ իր արտայայտութիւնները,
որոնց մէջէն երբ վերցնենք անելոյդ եւ հինուց ժառանգու-
թիւն մնացած իւրայատուկ աղը, կը մնան միայն
պատճառաբանութիւններ իբրեւ դժգոհութեան նիւթ եւ շատ
խնդրական ամբաստանութիւններ, որոնք ընդհանուր
իմաստ ունին եւ կը կրեն հակառակորդներու եւ զինքը
շրջապատող անմիտներու ստեղծած մթնոլորտին ու անոնց
շարադրութեան կնիքը:

Անդրանիկը ցարդ չըմբռնեց կուսակցականի մը վայել
հաւաքական գործունէութեան պարտադրութիւնը եւ չդրաւ
որեւէ լուրջ խնդիր կուսակցութեան ընդհանուր կամ
շրջանային ժողովներուն առջեւ, եւ չուզեց գոնէ լսել վճիռ
մը, դրական կամ բացասական, իբրեւ իր յարուցած
խնդիրներու քննութեան եւ օրինաւոր կերպով քուէարկուած
բանաձեւի մը արդիւնքը:

Հակառակ բոլորին, [1]917էն ստիճան ալ երկար ժամա-
նակ, Դաշնակցութիւնը շարունակեց համբերել եւ հետեւիլ
իր գործունէութեան, օգնել իրեն, իր դէկավարութեան
յանձնուած գունդերուն եւ թելադրել ու յանձնել շատ
կարեւոր պաշտօններ, մինչեւ իսկ [1]918ին Կարնոյ ճա-
կատի հրամանատարութիւնը, որուն վախճանը ծանօթ է:

Փաստ է, սակայն, որ բարին բժ. Զավրիէվը եւ
յարգելիին Ռոստոմն ու շատեր փորձեցին հասկնալ
վերջապէս Անդրանիկի քրթմնջիւններուն պատճառները:
Բայց առաջինը շատ միամիտ էր եղած եւ երկրորդը
ենթարկուեցաւ անձնական անարգանքի: Ապարդիւն

անցան նաեւ մէկ տարի առաջ Մանջէսթըրի մէջ եղած փորձերը՝ թափանցելու Անդրանիկի հոգիին խորքը եւ փնտռելու կարելիութիւնները զինքը հայրենիք հրափրելու:

Անդրանիկը ինքզինքը ահա երեք տարի է որ զըրկուած պահեց իր հարազատ մարմինէն եւ այդ պատճառով ալ զուր կը սպասէ ուղղմական նոր փոթորիկներ վարելու իր տենչերուն, թէեւ շատ առիթներ պատահեցան:

Անդրանիկը իր իսկ յամառութեան շնորհիւ, այսօր իր հետ չունի թեւն ու հեւքը հին ընկերներուն ու խարխալը այն շարքերուն, որոնք աղբիւրն ու հիմերն եղան իր հմայքին ու հերոսութեան: Հերոսներուն վայել են հերոս ընկերներ, այն ալ մայրենի երկրէն ներս, եւ ոչ թէ Փարիզի եւ Լոնտոնի պերճանքներուն եւ սնամէջ փառքերուն մէջ:

Դաւադրական երեսակայական համազարկներ, թրքահայ-ռուսահայի տղայամիտ բամբասանքներ, իիօթօնտրիկ չափերու հասած հալածանքներու ցնորքներ, երբեք չեն կրնար արդարացնել Անդրանիկի երեք տարուան ընթացքը, մանաւանդ Երուսա եւ Ամերիկա անցնելէն ի վեր վարած գոեհիկ պայքարը: Պէտք է վերջապէս մարին կիրքն ու անյագ փառասիրութիւնները:

Ի՞նչ եղած են Անդրանիկի եւ Հանրապետութեան յարաբերութիւնները:

Եթէ կուսակցական կեանքի որոշ աւանդութիւններ եւ դէպի մեծ ընկերները յարգանքի պարտականութիւնը չափով մը հասկնալի բաներ են, նոյնը չէ սակայն պետական կեանքի մէջ, որ ամէն նկատում պէտք է տեղի տայ:

Հայոց Ազգ. Խորհուրդը կամաւորական գունդերու կազմութեան ընթացքին վստահօրէն յանձնած էր Անդրանիկին զանազան զինուորական գործեր, զորս ան տարած էր յաջող կամ անյաջող, ներդաշնակ կամ աններդաշնակ:

Թերեւս շատ զօրաւոր հիմեր չկան մեղադրելու

գորավարը, որ չսաջողեցաւ կասեցնել [1]918ին թրքական արշաւը դէպի Կարին եւ չկրցաւ «քարերը կոռելու հրաւիրել»։ Զախորդ պայմանները շատ էին։ Թերեւս կարելի է ներողամտութեամբ դիտել այն առարկութիւնը որով թողուց Ալեքսանդրապօլ-Ախալքալաք-Զալալօղլու գիծը [1]918ի Մայիսին եւ չմասնակցեցաւ Գարաքիլիսէի մեծ հերոսամարտին, ուր իր գունդի մասնակցութիւնը կրնար տալ աւելի վճռական հարուած թշնամիին եւ պակսեցնել մեր զոհերու թիւը, եւ մեղաւորը նորագատ Հանրապետութիւնը չէր, երբ բաց աչքերով ու զարմացած կը դիտէին իր զակին անարգական վերաբերումը դէպի մեծ ծերունին (սպարապետ Նազարբէկեան), եւ Անդրանիկի «մեծ» ճամբորդութիւնը դէպի Խոյ...։

Անդրանիկը մինակ չէր։ Կը տանէր իրեն հետ ինքնա-գլուխ ու անկախ 4500նոց գունդ մը եւ 15000նոց գաղթականներու կարաւան մը, որ շատ տառապեցաւ ու կոտորակուեցաւ ճանապարհին...։

Անդրանիկը հասաւ Խոյ, մղեց մեծ կռիւ, յաղթեց ու յաղթուեցաւ եւ նահանջեց դէպի Զանգեզուր, Ղարաբաղ։

Ամէն գորավարի ու պետութեան ռազմական կեանքին մէջ յաղթութիւններն ու պարտութիւնները փոփոխական են. ռազմագէտներու եւ գորավարներու հաշիւները շատ անգամ կը սխալին, մանաւանդ երբ պայմանները ձեռնառու չեն եւ պատերազմը պարտադրուած է։

Անդրանիկը կատարեց սակայն կարեւոր գործ մը։ Զաբոլդի հովիտի թաթարներուն վրայ տարաւ յաղթանակ, զոր յետոյ շարունակեց Դրօն իր գորամասերով եւ որ սակայն ամբողջովին չվերջացաւ։

Հայ ժողովուրդը մեծ օգուտներ կը սպասէր Անդրանիկի ներկայութենէն Ղարաբաղ-Զանգեզուրի մէջ, որուն մասին չար աչք ունէր Ատրպէյճան եւ ուր կարելի է գտնել հայութեան համար քաջ զինուորներու մեծ պահեստ մը։

Մեղաւորը Հանրապետութիւնը չէր, երբ Անդրանիկը հեռացաւ Ղարաբաղի սահմաններէն, եկաւ Էջմիածին ուխտի իր զօրամասերով:

Անդրանիկը Էջմիածնի մէջ շատ պարզ եւ ստալոյ խնդրի պատճառով ջղաշին նոպայի ազդեցութեան տակ, «փառաւոր» մը բանտարկեց Հանրապետութեան պաշտօնէութիւնը, յառաջ քաշեց իր գումդերը, արշաւեց Երեւանի վրայ՝ եղբայրասպան անմիտ կոռի մը համար եւ երբ հասկցաւ իրողութիւնը, հիասթափուած ետ դարձաւ դէպի ուխտավայրը, ցրուեց իր անուճով կազմուած գումդը, որ կրնար ըլլալ լաւագոյն նեցուկներէն մէկը նորածին Հանրապետութեան համար, հոգ չէ թէ ուրիշի մը հրամանատարութեամբ. զէնքերն ու ռազմանիւթը յանձնեց Ա. Կաթողիկոս-զօրավարին եւ հեռացաւ հայրենիքէն:

Անձնական ու գաղափարական ի՞նչ մեծ տարակարծութիւններ կրնային ըլլալ Անդրանիկի եւ հանրապետութեան միջեւ, որ արդարացնէր Անդրանիկի փորձուած գումդին զօրացրուումը եւ իր հետանալը մայրենի երկրէն:

Չէ՞ որ զինուորը հայրենիքին համար էր եւ ոչ թէ Անդրանիկին համար: Ե՞րբ պիտի դադրին անձնական քաղաքականութիւնները:

Բայց կը բաւէ: Կենսական խնդիրներ կը հարկադրեն զիս շատ չքթթել այս խնդիրները: Եւ այսքանն ալ չպիտի գրէի, եթէ մեր փոքրոգի հակառակորդները չնգնէին շահագործել շփացած հերոսի մը հիւանդագին հակումները:

Խ. ՊԱՊԱԵԱՆ

ԲՆԱԳԻՐԸ

(Այս հատուածին մէջ կը թուի թէ Անդրանիկը ցուցակի մը նման կը թուարկէ կէտեր, որոնց մասին կ'ուզէ արտայայտուիլ հետզհետէ:- Վ.Ղ.)

Իրական յուշեր 1907 թուէն

Սոցիալիզմը

Կովկասեան նախագիծ⁴

Էնվէրներու եւ Թալաաթներու թունաւոր շաքարը լզելու (համար) յեղափոխական եւ իտէալիստ կարաւանները դէպի Պոլիս. ոճրագործներու հետ համբուրուիլ, (զանոնք) ընկեր անուանել. հայ ժողովուրդը համոզել որ զինուոր տայ:

Թուրք փարլամենթին մէջ աթոռներ ունենալու կոիւներ:

Բաց ու գոցի կոիւներ⁵. կղերականներու դէմ հաւաժանք. հայ պուրժուաներու հաւաժանք. անոնց դէմ գործադուլ. դրամական մեծ վնասներ հասցնել հարուստներուն յետոյ ալ երթալ նոյն պուրժուաներէն դրամ մուրալ. կեղծիքով գործաւորի շահերը եւ հայ գիւղացիի շահերը պաշտպանել:

30 տարի կուսակցական ներքին կոիւ մղել:

Ազատ սէրը մտցնել⁶:

Ոչ դաշնակցականները հալածել. Շահմսեաններն ու անոր ընկերները հալածել⁷:

Պաքուին տէր դառնալ. Երեւան չկռուիլ. Պաքու կռուիլ. յետոյ թողուլ ու փախչիլ. թողուլ ժողովուրդը իր բախտին. հարիւրներով թնդանօթ ու պուլիմէթներ (գնդացիր- Վ.Ղ.), 160 միլիոն փամփուշտներ տալ.

Պաքուէն փախչիլ Պարսկաստան, Պարսկաստանէն Երեւան. կազմել միագոյն, միակամ կառավարութիւն:

Յայտարարել միացեալ անկախ Հայաստան:

Ունենալ 16 հազար դաշնակցական պաշտօնեայ. իւրաքանչիւր զինուորականի քով մի լրտես պաշտօնեայ դնել:

5 հարիւր ձայն ունեցող Դաշնակցութիւնը յայտարարէ ի լուր աշխարհի «50 հազար բանակ ունինք անպարտելի»:

Ազգային Պատմիրակութեան դրկած երկու անձերը Երեւանէն ետ վռնտէ՞: Դաշնակցականներից փարլամենթ ունենայ. կիներուն ձայն տայ. երեք ընկերութիւններուն փարլամենթին մէջ աթոռ տայ՞:

Կովկաս ներքին կռիւ մղել տայ Ժողովրդական Կուսակցութեան հետ (դէմ պէտք է հասկնալ՝ Վ.Դ.), Սոցիալ Դեմոկրատներու հետ, Սոցիալ Ռեւոլյուցիոններներու հետ, պոլշեիկ հայերու հետ, արտասահման՝ Ռամկավարներու հետ, Վերակազմեալներու հետ:

Բանակ կազմէ ոչ դաշնակցականներէ. յետոյ պոռայ. «Հայ ժողովուրդ, չկրուցիր, լքեցիր ու փախար դաշնակցականներից»:

Թիկունքը 16 հազար պաշտօնեայ ունենայ օրական 6 ժամ աշխատանքով:

Դաշնակցութեան ընկածներու անունը շահագործել ըսելով «Դաշնակցութեան զինուորները»: Եթէ հայ ժողովուրդ չլինի՝ մէկ զինուոր Դաշնակցութեան համար չի մեռնիր: Բոլոր կուսակցական զինուորները մեռած են հայ ժողովուրդի ընդհանուրին համար:

Անտեղի վրացիներու հետ կռուիլ 3 մարդու գիտութեամբ¹⁰:

Թիֆլիս երեք ամիսով վիճիլ թէ դեմոկրատիկ երկիրներու դեմոկրատիկ սկզբունքներու վրայ հիմնուած

պետք է լինի մեր զինուորական տիսիպլինան: Այս բոլորը ոչ մի ազգ չէ ըրած:

Տրապիզոն կ'երթան Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիր ստորագրելու¹¹. Պաթոմ կ'երթան¹², Պոլիս կ'երթան երկրորդ պայմանագիր մը ստորագրելու¹³. երրորդ մը՝ Սեւրի դաշնագրութիւնը ստորագրելու¹⁴. չորրորդ մը՝ Խատիսեան, Ալեքսանդրապոլ կը վազէ միլիճիներու¹⁵ հետ հաշտուելու, ըսելով թէ Սեւրի դաշնագիրը չեղեալ կը համարենք¹⁶:

Էյ, իմ կարծիքով, Պ. Պապանեան, 1907 թուէն սկսեալ Դաշնակցութիւնը արդէն պոլշեիկ է մինչեւ օրս: Այս մտայնութիւնով ոչ մի հող չէք ունենար ոտքերնուդ տակ: Ծենք մը շինելու համար նախ պէտք է հող ունենալ ու լաւ ճարտարագէտ (ճարտարապետ ըսել կ'ուզէ՝ Վ.Ղ.): Սկիզբէն մինչեւ հիմա տունը շինեցին օդէն սկսելով եւ ոչ թէ գետնէն:

Յղի կինը չծնած, Դաշնակցութիւնը աշխարհին ուզեց խաբել թէ մանչ է, մանչ է: Դուրս կու գայ որ ոչ մանչ ըլլալը յայտնի է, ոչ աղջիկ. այլ՝ վիժուկ մը:

...

(Այս հաստատմի բնագրին առաջին էջը կը բացակայի: Յստակ է թէ Անդրանիկը կը խօսի ՀՅԴ Վիեննայի ընդհանուր ժողովին մասին, 1907, որ կ'որդեգրուէր Կովկասեան Նախագիծը՝ Ռուսաստանի մէջ ցարական իշխանութիւնը տապալելու եւ ընկերվարութիւն հաստատելու դիտմով: Անդրանիկը, այդ ժողովին, նախ կը վիճի նման տրամադրութիւններու դէմ, զգուշացնելով Ռուսաստանի թշնամանքը մեր ժողովուրդին վրայ հրաւիրելու վտանգաւոր հետեւանքներէն՝ Վ.Ղ.):

.....(Մի' դարձնէք Ռուսաստանը) թշնամի մը, որուն դէմ կը պայքարիք: Մի' պատճառ դառնաք որ Կովկասի

հայությունն եւս մեր ժողովուրդի (իմա՝ արեւմտահայութեան- Վ.Ղ.) վիճակին հասնի:

Վիճաբանութիւն երեք օր Վասպուրականի մէջ գտնուած զէնքերուն ու ռազմամթերքին համար: Իմ տասնմէկ տարուան փորձառութեամբ եւ համոզուած էի որ այդ զէնքերը պիտի թշնամու ձեռք անցնի: Արամ փաշա¹⁶ կ'երաշխաւորէր որ ոչ: Իմ ապահովեալ միջոցնե-րուս չլսեցին. մէկին լսեցին որ ոչ մի փորձառութիւն չունէր: Չանցած 4 ամիս, այդ զէնքերը թշնամու ձեռք անցան եւ Արամ փաշան իր ընկերներով թագստոցէն կեղտոտութեան գնալէն ձերբակալեցին:

Երբ այդ լուրը ինձ հասաւ, աւելորդ համարեցի այդ կուսակցութեան մէջ մնալ:

Վառնայէն հրաժարական գրելով դրկեցի Ժընէւ, որ «Դրօշակ»ի¹⁸ մէջ տպէն: Ժընէւէն Բիւրոյի անդամները Սարգիս Մինասեանը ինձ մօտ դրկեցին, որ ինձ համոզէ: Թիֆլիսէն Արեւելեան Բիւրօն եւս գիր մը կու տայ կեղծ անունով, որ այդ քայլը չառնեմ:

Գործադուլ Պաքուի եւ Պաթումի մէջ՝ գործաւորներու շահը պաշտպանելու եւ հաշ պորժուաները հալածելու: Այս գործաւորներու շահերը պաշտպանուիլը կեղծիք մըն էր եւ սպառնալիք մը նաֆթահորերու տիրոջ: Հաշ ֆիր-մաները տուժեցին միլիոններ. եղան մարդիկ որ գործա-րաններ փակեցին: 40-էն 50 հազար հաշ գործաւորներ անգործ փողոցները թափառեցան: Այս գործադուլը Հուրիէթին¹⁹ արձագանգ տուաւ մինչեւ Խարբերդ ու Սեբաստիոյ խալիի (գորգի- Վ.Ղ.) գործարանը:

Շատերին համոզեցի բայց ձայն բարբառոյ յանապատի:

Ո՛րվ տուժեց. հաշ ժողովուրդը:

Եղաւ կեղծ Հուրիէթ մը՝ խաբելու Եւրոպան եւ որսալու յեղափոխականները, ինչպէս որ յաջողեցան:

Իտեալիստները, յեղափոխական կոչումները աշխարհի անկիւններէն Պոլիս թափուեցան: Այս շրջանին շատ ու շատ շատցան յեղափոխականները, համբուրուեցան ոճրագործներուն հետ, ընկեր դարձան՝ մոռնալով 300,000 զոհերնին, բեմերէն պոռացին «Մենք ալ Օսմանցի ենք»:

Նախքան Պոլիս մեկնելին, Ակնունին՝ Խաչատուր Մալումեանը, Պուլկարիս կը գտնուէր. նաեւ՝ Ռուբէն Զարդարեանը, (հետագային) Կիլիկիա կախաղան բարձրացած Վահագը եւ շատեր: Երեք ժամ աղաչեցի, խնդրեցի. «Մի՛ գնաք Պոլիս, թուրքերը խոշոր թակարդ մը կը պատրաստեն ձեզ մէջը ձգելու»: Չսեցին ու գացին:

Սկսեցին թուրքական փարլամենթի աթոռի կոիւր: Քանի մը վարժապետներ, որոնք 2 ոսկիով կը ծառայէին, ստացան 50 ոսկի, կեր ու խում ընկեր Թալաաթներու հետ Թոգաթլեաններու դահլիճները, կղզիները, մասնաւոր տեղեր, ելին::

Ինչ որ գաղտնիք ունէին՝ բացին ընկեր Թալաաթներու ու Էնվէրներու:

Կռիւ պարսիկ կառավարութիւնը տապալելու... 50-էն 100 զինուոր տանելով Դարէժ ու Թեհրան: Այս կռիւը անմիտ ու աննպատակ (էր): Խօսեցայ շատ մը շէֆերու, համոզելը անօգուտ (էր)²⁰:

Պոլսէն թերթերով յարձակում. «Անկցի՛ Ռուսաստանը, անկցի՛ ցարիզմը, կեցցէ՛ ազատ յեղափոխական Տանկաստանը»:

Հալածանք կղերականներուն. բաց ու գոցի խնդիր. կռիւ. սպանութիւն:

Պ. Պապանեան, այս բոլորը տեսնելով՝ 1907 թուին սկսեալ Դաշնակցութեան հետ ոչ մի կապ չեմ ունեցած: Թիֆլիս «Հայաստան» թերթին²¹ մէջ տեսածդ 2-րդ հրաժարականն էր: Ապացոյց որ անոնք Պոլիս պաշէ

պաշէ կ'ընէին. իսկ ես ալ Վառնայէն մի ժամ հեռու Կալաթա գիղը կը բնակէի եօթ թուէն մինչեւ տասնչորս թիւը, ուր կայ 120 տուն պուկար:

Յետոյ կը լինի Պալքանեան պատերազմը, որուն ես կը մասնակցիմ առանց Դաշնակցութեան հարցնելու եւ կը կոտիմ իմ ցեղիս դարաւոր թշնամուն դէմ:

Ես մէկ իտէալ ունէի եւ մէկ նպատակ. քառասունհինգ գոյնի չփոխուեցայ ձեզ նման:

Ես ոռոսասէր եմ եւ պուլկարասէր, սերպասէր, յունասէր, անգլիասէր, ֆրանսասէր եւ ամերիկասէր, բոլոր քրիստոնէութեան համակիր: Իսկ դուք ի՞նչ էք, չեմ գիտեր: Մէ'կ ոռոսասէր (էք), մէ'կ ոռոսատեաց. մէ'կ թուրքատեաց, մէ'կ թուրքասէր. մէ'կ անգլիասէր, մէ'կ «Անկցի Անգլիան» պոռացողներ. մէ'կ պարսկասէր, մէ'կ անոր դէմ կոռողներ:

Մէկ խօսքով, 1907 թուէն մինչեւ հիմա գինովցած ու ցեխերը ինկած, մոլորեալ ոչխարներու կը նմանիք:

Ես շատ գիշեցի, շատ ու շատ համբերեցի ի սէր գործին. շատ անգամ ձեզ ցեխէն հանեցի. բայց դուք կրկին ու կրկին ցեխը ընկաք:

Մէկ շքախումբ Տրապիզոն կ'երթայ Պրեսթ-Լիթովսքի պալմանագիրը ստորագրելու եւ վերադառնալու ու յայտարարելու թէ թուրքերը զարգացած ու ճենթըմէն մարդիկ են, Թուրքիոյ հայերը չեն ունեցած վարուելակերպ: Երկրորդ շքախումբը կ'երթայ Պաթումի ստրուկ պալմանները ստորագրելու: Այդ պակաս էր, նոյն շքախումբը (կ'երթայ) Պոլիս ոճրագործ Էնվէրներու ու Թալաաթներու, Սուլթան Ռաշիտներու (Ռէշատներու պէտք է ըլլայ -Վ.Ղ.) ոտքերուն տակ սողալու:

Ասոնց Ծէֆը կը ջանայ Սեւի դաշնագրութիւնը ստորագրել, որ անմահանայ անունը պատմութեան մէջ:

Թուրքերուն ճենթըմէնի ածականը տուողը²² կը վազէ

Ալեքսանդրասյուլ, միլիոններուն առաջարկած դժոխային պայմանները ստորագրելու եւ ըսելու. «Մենք Սեւրի դաշնագիրը չեղեալ կը համարենք»: Եւ Մանչէսթըրի Պ. Գանալէրեանին Ահարոնեանի նուիրած ոսկէ գրիչը, որով ստորագրեց Ահարոնեանը Սեւրի դաշնագիրը, Խասիսեանը ցեխերը կը թաթխէ:

Մի ուրիշ շքախումբ Երեւանի մէջ մեր սիրուն աղջիկները հագուեցնելով, ծաղկեփունջերով կը դիմաորէ Երեւանի երկաթուղային կայարանը Խալիլ փաշաները եւ Նուրի փաշաները, որոնք հարիւր հազարաւոր աղջիկներ բռնաբարած ու կոտորած էին երէկ: Միեւնոյն փաշաներուն Երեւանի մէջ պատուոյ միզիքներով ճաշկերոյթներ կու տային:

Մի ուրիշը գերմանացիներուն կը վազէ²³ օգնութիւն աղաղակելու Պրենթ-Լիթովսքի դաշնագիրը ստորագրած ժամանակին, որպէսզի թուրքերը Երեւան չմտնեն:

Այս բոլոր անպատուաբեր, անմիտ ու սնանկ ազգակործան գործերուն եթէ ես ալ մասնակից լինէի Պապաեաններուն ու իր նմաններուն «շփացած ու անհարազատ զաւակը» չէի լիներ:

Մնացած դատողութիւնը կը թողում ընթերցողներուն:

...

1907 թուին վերջ, Դաշնակցութեան հետ գրեթէ կապ չեմ ունեցած: Ապացոյց, որ ինքնագլուխ, առանց Դաշնակցութեան հարցնելու, Պալքանեան պատերազմին մասնակցեցի:

Ատանաչի կոտորածէն մօտ 50 օր առաջ, կեղծ անցագրով Պոլիս հանդիպեցայ:

Ակնունի, Վարդգէս, Զարդարեան, մօտ 14 հոգի շէֆերէն ինձ 5 ժամ համոզեցին որ այլեւս Ժէօն Թուր-

քերը²⁴ ոչ մի կոտորած չեն ընել: Ես, ընդհակառակը, կը պնդեի թե երբեք չեմ հաւատար. պետք է այս սրիկաները դարձեալ մեզ կոտորեն. այս ըրածնին կեղծիք մըն է, որ կարողանան ամբողջ Երոպան խաբել: Պարոններ, մի՛ խաբէք մեր ժողովուրդը եւ մի հեռացնէք ինքնապաշտպանութիւնից. ընդհակառակը, վախցուցէք որ պատրաստի: Տիգրանակերտէն մինչեւ Պարսից սահմանը 160,000 զինուած քորդ կայ: Ժէօն Թորքերը ասոնք զինաթափ չեն ընել եւ կը պահեն մեզ համար՝ յարմար առթիւ կոտորել տալու:

Մալումեանը դարձաւ ու ինձ ըսաւ. «Որչափ յոռետես մարդ ես. չտեսայ որ մի քիչ ալ լատտես լինես»:

Նոյն ժամանակ Վարդգէս ինձ կ'ստաջարկէ. «Անդրանիկ, քեզ ծանօթացնենք Ալի փաշային հետ»: Այդ փաշան այդ ժամանակ ոստիկանական նախարար էր Պոլիս:

Հարցուցի եւ հասկցայ որ այդ այն ոճրագործն էր, որ Սասնոյ Տալուորիկի Զբօսանք թաղի բնակչութիւնը եկեղեցիին մէջ կոտորել տուաւ եւ յետոյ ալ այրել տուաւ. երեք անգամ իմ դէմ կոռած յիշեալ փաշան:

Ահա այդ ոճրագործը Ժէօն է եղած եւ կ'ուզեն որ իմ ձեռքս անոր երկարեմ, ըսելով որ ես ալ Ժէօն եմ, երէկ իրարու դէմ կը կռուէինք, այսօր ընկերանանք:

Մէկ խօսքով, Պ. Պապանեան, ինձ համոզելու անկարող եղած Պոլսոյ մեր շէֆերը Երկիր գտնուած գործիչները համոզելու եւ զիս ալ փաշաներու ու Թալաաթներու, Էնվերներու ընկեր դարձնելու (կ'աշխատէին):

Իմ սովորական զայրոյթովս ըսի. «Այս բոլորին խէրը տեսնաք. բայց խնդրեմ, հայ ժողովուրդը չխաբէք՝ ինչպէս կ'ուզէք ինձ խաբել»:

Քանի մը ժամ վիճաբանելէ վերջ, մնաք բարով ըսելով մեկնեցայ նաւ, ուրկից՝ Եգիպտոս:

Եգիպտոս հասնելէս 45 օր վերջ, Թալաաթներու նմանները Ատանան կոտորեցին²⁵:

Սովորական զայրոյթովս երկու տող գրեցի Ակնունդին, ըսելով. «Իմ յոռետեսութիւնս, ձեր լաւատեսութիւնը. առիթը որ գայ ընկեր Թալաաթները ձեզ ալ պիտի կոտորեն, լա՛ւ իմացէք»:

. . .

(Հոս ես կը պակսի բնագիրէն էջ մը: Անդրանիկը պակսող էջին մէջ հասանաքար կը գրէ Ղարաքիլիսէի դէպքերուն մասին, եւ թէ ինչպէս Նազարբէկեանին նահանջող զօրամասէն դասալիք եղած 39 սպաներ ու մի քանի հարիր զինուորներ բռնած են Թիֆլիսի ճամբան- Վ.Ղ.:)

.....կը կանգնեցնեն այդ դասալիքները. առաւօտ Դսեղ գիւղը կը բարձրանան ինձ մօտ:

Ամէնէն առաջ Յովհաննէս Թումանեանին աջակցութեամբ հաց կը տրուի այդ քանի մը հարիր հոգիին: Հարց կու տամ Գնդապետ Կորկանոֆին, թնդանօթածիգ, որուն քով կան չորս ոռու օֆիցերներ, ըսելով.

- Ո՞ր գնաց Նազարբէկովը:

- Դիլիջան:

- Դուք ո՞ր կ'երթաք:

- Թիֆլիս:

- Պարոններ,- կ'ըսեմ,- եթէ դուք Թիֆլիս գնաք, Պորչալուի թաթարները բոլորդ պիտի կոտորեն ու զենքերուն տիրանան: (Ինչպէս որ կոտորեցին: Ուրկի՞ց պատահեր է, Գեներալ Կորկանոֆը կոտորածի տեղը, չեմ գիտեր: Կորկանոֆի ազատուիլը ինձ համար հանելուկ մը եղած է:)

Այս խօսքերէս վերջ, ոռուներէն բառերով ինձ պատասխանեցին.

- Ազնի խօսք կու տանք քեզ, որ վաղը կամ միս օր կը հետևինք քեզ եւ կու գանք Դիլիջան, Նազարէթկովի քով:

20 լուեցիի ներկայութեան պատասխանեցի.

- Դուք չէք հետևիր ինձ: Պիտի գնաք Թիֆլիս եւ կոտորել պիտի տաք այս սպաները ու քանի մը հարիւր զինուորները:

Երկու օր ճանապարհ գնալէս վերջ, 20 հազար գաղթականներով սարսափելի անձրեւ, կարկտախառն ձիւն, հասայ Դիլիջան. տեսայ ոչ ոք չկայ. բոլորը փախած են: Հոն գտայ Մեարոյ Եպիսկոպոսը, հազարէն ատելի որբ, 15 տարեկան աղջիկները կը փախչէին:

Գտայ հոն 15 պուլիմէթ (գնդացիր- Վ.Դ.) որոնք գետը թափած էին, 2 թնդանօթ, մէկ պահեստ՝ ուրտեղ կար միլիոններով փամփուշտ, քանի մը խոշոր թնդանօթի ոռմբ:

Կապել տալով թէլէֆոններն ու հեռագրաթելերը, յարաբերութեան (մտայ) Ելեւոլքայի ու Երեւանի (հետ): Զինուորները դասաւորեցի դէպի Ղարաքիլիսէ, Դիլիջանէն 13 վերստ հեռու: Գեներալ Նազարէթկովը կը հեռագրէր ինձ.

- Դիլիջանը պահէ ի սէր Աստծու, ի սէր ազգութեան, ի սէր Քրիստոսի:

Պատասխան տուի.

- Քանի մէկ փամփուշտ կայ, չեմ ձգեր:

Հաց չկար. ճափոնական կուկուրուզ (եգիպտացորեն- Վ.Դ.), գարի էր կերածնիս:

Այս միջոցին, Կորկանոֆ Կարս կը գտնուի: Պաթում Վեհիպ փաշային քով՝ Ահարոնեան, Խատիսեան եւ Պապաջանեան²⁶: Թուրք օֆիցերներու ձեռամբ կու գայ հաշտութեան պայմանագիրը, առաջինը Գնդ. Կորկանոֆէն, Կարսէն: Երկրորդը կու գայ Ղարաքիլիսէէն: Երրորդը կու

գայ Թիֆլիսէն Աղստաֆայի ճանապարհով: Անոնք կարդալէս վերջ կ'ողարկեմ Գեներալ Նազարբէկովին:

Պ. Միքայէլ Պապաջանեանը, ի միջի այլոց, ինձ պատմած է որ Գեներալ Նազարբէկովը Պաթում հեռագրած է, թէ ոչ մի զինուոր չունի կոտող: Այս լուրը Ահարոնեան եւ Խատիսեան ստանալուն պէս ստորագրած են:

Այս կէտը ինծի մութ է՝ (թէ) իրենք Պոլիս գնալու ցանկութիւն ունեցա՞ծ են, թէ Վեհիպ փաշան հրամայած է²⁷:

Այս պայմանագիրը որ կարդացինք, Դիլիջանէն հեռագրեցի Գեներալ Նազարբէկովին, օրինակները (ղրկելով) Կաթողիկոսին եւ Երեւանի Ազգային Խորհուրդին: Հեռագրին բովանդակութիւնը այս էր. «Վեց հարիւր տարուան ստրկութեան շղթան դարձեալ բերիք ձեր ձեռքով ձեր ոտքերը ու ձեր վիզը անցուցիք: Չեմ կրնար այս պայմանները տանիլ. չեմ կրնար մէկ միլիոն մահատակները մոռնալ. չեմ կրնար 30 տարուան մահատակները մոռնալ: Ստացէք Դիլիջանը ինձնից, որ ես մեկնեմ ուզած տեղս»:

Կ'ողարկեն Գնդապետ Պաղտասարոֆ, Դիլիջանը կը ստանայ ինձնից: 7 օր Դիլիջանը պահելէս վերջ կը մեկնիմ Սեւանայ լիճի հիւսիսային կողմը, Ելենովքա գիւղը:

Հոն կազմ ու պատրաստ ունեցած զօրամասին կը բացատրէինք բոլոր գալիք դժուարութիւնները, տանջանքները. բազմակողմանի այս զինուորները մէկ հոգի ու մէկ մարմին, առանց բացառութեան, կը պատասխանեն գիտակցօրէն.

– Մինչեւ վերջին կաթիլ արիւնը պիտի կոտինք, մինչեւ հասնինք մեր նպատակին:

Պ. Պապաեանը կ'ըսէ որ Սեւան տարի այդ զօրամասը եւ 15,000 զաղթական: Արդեօք ասոնք ոչխա՞ր էին որ տարի: Ոչխար լինէր, նորից չէինք կրնար տանիլ:

Ասոնց մէջէն իմ բանակի գրագիրը՝ Պ. Թիմշիրեանը միակ մարդն էր, որ ինձ ասաց թէ ընտանեկան պարագաները թող չէին տար որ շարունակէ գալ ինձ հետ. ուրախութեամբ իրաւունքը տալով ճանապարհ ձգեցի:

Այս պարունը Ալեքսանդրապոլի պոլշեիկ շարժումի ժամանակ ձերբակալած են իբրեւ մասնակից, ասորճանակը բանտարկեալ Թիմշիրեանին քովը թողելով բանտին մէջ ինքնասպանութիւն է գործած կամ սպաննուած: Այս խնդիրը ուրիշներէ իմացած եմ, հետեւապէս վերապահութեամբ կը գրեմ:

Պ. Պապաեան, Նախիջեան, Զուլֆա, Խոյ գնալուս պատճառները դուք շատ լաւ գիտէք: Յաջողութիւն կամ ձախողութիւն ունենալս կը վկայեն այսօրուան Պաքուպա գտնուող 50 հազար ասորի ու 20 հազար հայ ժողովուրդը, պարսիկները եւ ինքը՝ թշնամին, Ալի Իհսան փաշան: Զանգեզուրի, Ղափանի, Սիսիանի ժողովուրդը նոյնպէս գիտեն. ո՛չ թէ հասակաւոր մարդիկ, այլ 10 տարեկան երախաները (անգամ), թէ այս զօրամասը ինչ օգուտներ ունեցաւ եւ ինչ վնասներ:

Զանգեզուր Պ. Խատիսեանի ինձ գրած նամակը, որուն պատասխանած եմ, թող կարդայ ձեզ:

Իմ դժգոհութիւններս Դաշնակցութեան շէֆերէն ինչո՞ւ համար չեմ յայտներ:

Թիֆլիսի «Հայաստան» թերթին մէջ երեւացեր է հրաժարականս: Արդեօք նոյն ժամանակ Թիֆլիս կազմուած Ռաչոնական Ժողովը ազնուութիւնը ունեցա՞ւ կանչելու ու դժգոհութիւններս լսելու: Ռաչոնական Ժողովը կազմողներն էին զիս հալածողները: Բացառութիւնները յարգելի են:

Պ. Պապաեան, իմ դժգոհութիւնները շատ կանուխէն են: 1907 թուէն սկսեալ: Այն ատեն ես հրաժարականս

դրկած էի Ժրնեյ, որոնք Սարգիս Մինասեանը դրկեցին Պուլկարիա, ինձ մօտ:

Ես շատ ու շատ զիջած եմ ի սէր գործին. (դիսցիպլինան) կարգապահութիւնը շատ լաւ ըմբռնած եմ: Դուք այդ կարգապահութիւնը ձեր մէջ փնտռեցէք:

Բոլորովին փաստաբաններու կարիք չունիմ որ ինձ արդարացնեն եւ կախաղանէն ազատեն: Եթէ արդարները դատաւմիտ տան՝ այդչափ քաջութիւն ունիմ: Չուանը, թոկը վիզս անցընելու եթէ խիղճ ունիք՝ թունաւոր օձերու պէս պիտի գալարուիք ու տանջանքով պիտի ոչնչանաք:

. . .

Պ. Պապաեան կ'ըսէ որ Զանգեզուրէն Էջմիածին ուխտի եկայ ու զէնքերս Կաթողիկոս զօրավարին յանձնեցի եւ Երեւանի վրայ արշաւեցի:

Այո՛, պարոն, ինձ համար ուխտատեղի էր Էջմիածինը, քեզ համար ի՛նչ է, չեմ գիտեր:

Այո՛, պարոն, ինձ համար Ս. Կաթողիկոսը քսան հատ գեներալէն բարձր է եւ ես յարմար դատեցի Ս. Կաթողիկոսին յանձնել:

Երեւան արշաւելուս պատճառները:

Երեկոյ մը, մութ գիշեր, ինձ լուր կը բերեն թէ զինաթափ եղած մեր զինուորներէն 7 հոգի սպաննած են, հրացանաձգութիւնը կը շարունակուէր, մենք ձիով եկանք լուր տալու:

Նախքան այս դէպքը պատահիլը, Երեւանի կոմենդանտ Պ. Ծախաթումիին պաշտօնապէս գրած էի, որ առանց իմ արտօնագրիս իմ զինուորներէս ոչ մէկին թոյլ չտայ Երեւան մտնելու. հակառակ պարագային, ձերբակալէ:

Ասկից վերջ սկսեցինք զինուորական ծառայութեան վկայաթուղթերը տալ եւ ազատ թողուլ:

Մօտ երեքէն չորս հարիւր զինուոր Երեսան գացած էին: Տոքթոր Աշըր, ամերիկացի, խոստացեր էր այդ զինուորներուն օգնել սնունդով:

Մեր զինուորներէն մէկը Զանգուի կամուրջը անցած ժամանակ, հայ մաուզէրիստ ոստիկան մը կ'ըսէ.

- Թողթ ունի՞ս:

Զինուորը կ'ըսէ.

- Այո, ունիմ:

- Քովդ ստորճանակ ունի՞ս:

- Ոչ:

- Նայիմ վրադ:

Վրան նայած ժամանակ, զինուորին գրպանէն դրամի քսակը կ'ստնէ ու կը սկսի փախչիլ: Դրամին տէրը նրա ետեւից կը վազէ: Դրամին տիրոջ ծանօթ զինուոր մը օգնութեան կը հասնի: Ոստիկանը կը բռնեն: Պատահող հայ օֆիցէր մը վրայ կը հասնի. «Ի՞նչ է պատահեր», կը հարցնէ: Զինուորը օֆիցէրին բարեւի կը կենայ եւ կ'ըսէ.

- Զէնք փնտռելու պատրուակին տակ այս ոստիկանը դրամը գրպանէս փախցուց: Մէջը ունիմ թղթադրամ, օրինակ՝ երեք հատ հարիւրնոց, չորս հատ յիսուննոց, վեց հատ տասնոց:

Օֆիցէրը փոխանակ քննելու տեսնալու թէ ճի՞շդ է, կ'ուզէ մի կերպ փախցնել գողը: Այդ ժամանակ օֆիցէրը հայհոյելով ստորճանակ կը քաշէ մեր զինուորներուն վրայ: Ուրիշ զինուորներ ես կը հասնին եւ կը սկսի քարերով կռիւ մը: Զինուորական նախարարի օգնական Դրօն մի յիսնեակ զինուորի կը հրամայէ.

- Զարկէ՛ք:

Այս յիսնեակը վանեցի են եղած: Կը պատասխանեն Դրոյին.

- Մենք մեր եղբայրներուն վրայ կրակ չենք բանար,-
ու յետ կը քաշուին:

Դրօն կը բերէ հարիւրեակ մը զինուոր եւ կը հրամայէ.

- Զարկէ՛ք եւ դիակներուն վրայէն անցէք:

Անոնք կը սկսին համազարկներ տալ. իսկ մերոնք քարերով երեք հրացան ձեռքերնուն կ'առնեն: Այս տեսարանին Տոքթոր Աշըր ներկայ է եղած:

Այս յանդուգն մարտարարի օգնականը անզէններու վրայ կ'ուզէր փորձել իր քաջութիւնը: Լաւ կը լինէր այդ քաջութիւնը Պէօյիք Վետիի թաթարներուն վրայ փորձել եւ ո՛չ թէ 2200 զինուոր կոտորել տար ու փախչէր²⁸:

Այս լուրը ինձ կը հասնի Էջմիածին: Գիշերը տեղումն վրայ գտնուած ոստիկան թէ զինուոր, մօտ թուով 500 հոգի, զինաթափ կ'ընեն, թէլէֆոնի ապարաթները (սարքերը- Վ.Ղ.) կը վերցնեն, օֆիցերները իմ սենեակս կը տանիմ, 100 ձիաւոր Էջմիածինը պաշտպանելու կը ձգեն որ կարգը պահուի: Կէս գիշերէն վերջ քովս եղած զօրամասով կը մեկնիմ Երեւան, պահանջելու դիակներս, վիրաւորներս եւ բանտարկեալս:

Նոյն ժամանակ, Տիրայր Եպիսկոպոսը եւ մի ուրիշ Եպիսկոպոս ինձ դիմեցին թէ.

- Մենք առաջ երթանք, հասկնանք:

- Գացէք: Բայց եւ Զանգուի գետին գլուխը որ հասնիմ՝ մի ժամ միջոց կու տամ դիակներս, վիրաւորներս եւ բանտարկուած ձիաւոր հարիւրեակիս հրամանատարը (բերելու), հակառակ պարագային դուք էք պատասխանատու: Կոխը իմ ձախ թեւէս պիտի լինի, քաղաքէն դուրս:

Ես կը մօտենամ Զանգուի ձորին: Կու գան ինձ մօտ մէկ անգլիական օֆիցեր եւ մէկ օֆիցեր Մարտիկ Պալիօզեան, որ անգլիացիներուն մօտ կը ծառայէր: Նրանք եւս խոստացան որ հիմա կը բերենք սպաննուած կամ վիրաւոր, եւ ըսին.

- Հիմա քեզ մօտ կու գայ անգլիացի Գեներալ Տեվին:

Ահա ես կը հասնիմ Զանգուի կամորջին գլուխը, կը սպասեմ ժամը լրանալուն: Ծատ չի տեսեր, կը բերեն ծունկէն վիրաւորուած զինուորներէս մէկին, որ կը փոխադրեմ Էջմիածին:

Ապաննուածներուն դիակները կորսնցուցին եւ ուրացան, ըսելով թէ սպաննուած չկայ:

Եկաւ Գեներալ Տեվին եւ քաղաքագլուխ Ծախսաթունին խոստովանեց որ այս բանի մէջ Դրօն շատ յանցաւոր է: Խոստացան յանցաւորները պատժել:

Եկաւ բանտարկեալը, պատմեց եղածը, որ ինք պատահմամբ կոտի մէջ գացած է ու միջնորդի դեր կատարած: Այս պարունը ես դրկած էի Երեսան: Բանտարկեալին դրամները, ատրճանակը, սուրը կ'առնեն ու բանտ մտնելուց վերջ կօշիկները ոտքէն կը հանեն ու կը տանին: Այս բոլորը կը պահանջեմ եւ ետ կը դարձնեն:

Մինչեւ իմ Էջմիածին հասնիլս արդէն մաուզերիստները սպաննած են մօտ 150 հոգի: Չէ եղած մի օր որ մարդ չսպաննուի կամ չուանով չխեղդուի:

Նոյն ժամանակ, ահագին քանակութեամբ գիւղացիներ կու գան ինձ մօտ եւ կ'ըսեն.

- Կառավարութիւնը մեր բամպակները մեր ձեռքէն առաւ եւ ի՞նչ վճարեց փութ մը բամպակին, որ կ'ընէ 13 օխա, 40 փաւնտ (50 ռուպլի):

Ուրեմն այն ժամանակուան կուրսով երկու ֆրանք:

Իրենց ըսելով, այս բամպակի քանակութիւնը մօտ 300,000 անգլիական ոսկի էր:

Այս բամպակները Պ. Ահարոնեանը ուզեց Մանչեսթըր կամ Լիվըրքուլ ծախել. բայց ֆինանսի նախարար Պ. Սարգիս Արարատեանը աւելի ճարպիկ՝ Պաթում ծախեց որ գոմիսիոնը ինք ստանայ: Այս բամպակներու մէկ մասը Պաթում գրաւեցին:

Դառնանք բամբակի տեր գիղացիներուն: Իրենց պատասխանեցի.

- Ես որեւիցէ կապ չունիմ Երեւանի կառավարութեան հետ: Գացէք Երեւան, ներքին գործոց նախարարին աղեր-սագիր մը տուէք, կարելի է ձեզ բաւարարութիւն տան:

Պատասխանեցին որ դիմած են:

(Յայտնի չէ թէ այս հատուածը իր աւարտին հասած է, թէ կապակտու էջ մը:- Վ.Ղ.)

. . .

1914 ես ապրած եմ Վառնայէն 1 ժամ հեռու Կալաթա կոչուած գիղը, որ ունի 120 տուն պուկար եւ 10 տուն թուրք: Այստեղ ապրեցայ: Ի՛նչ տեսակ ապրեցայ՝ Վառնայի հայերը գիտեն եւ նոյնիսկ պուկարները:

. . .

(Անդրանիկը այս հատուածին սկզբնաւորութեան Յ. Պօղոսեանին կը գրէ. «Այս ալ յարմար տեղ մը մտցուր»:-Խ.)

Ղարապաղէն մինչեւ Սարըղամիշ հայ ժողովուրդի 80 տոկոսը ա. ու բ. չի գիտեր անոնց սոցիալիզմը հասկցնելէն վերջ:

(Դաշնակցականները) Կ'ուզէին թուրքերուն ու թաթարներուն ալ սորվեցնել: Մինչեւ երէկ ալ իրենց պաշտօնական եւ կիսապաշտօնական օրկաններուն մէջ կը պոռային ըսելով.- դուք, գործաւոր ընկերներ, միացէ՛ք, միացէ՛ք առանց ազգի խտրութեան:

Կ'երեւի որ Եւրոպայի սոցիալիստները (Միքայէլ)

Վարանդեանին կամ իրենց չօգնեցին. հիմա թուրքերուն ու թաթարներուն կը պոռային:

Դաշնակցութիւնը, կամ աւելի շիտակ, այդ մտքի պարունները մի քիչ զիջելու ազնուութիւն ունենային ու հայ ժողովուրդին պոռային ըսելով. «Միացէ՛ք, միացէ՛ք, մէկ ճակատի վրայ կեդրոնացէ՛ք», ատով գալիք դժբախտութիւններն ու բարեբախտութիւնները բաժնած կը լինէին ամբողջ հայ ժողովուրդի վրայ: Մեռնի՛նք միասին, ապրի՛նք միասին:

. . .

Պ. Պապատեան կ'ըսէ որ Ազգային Բիւրօն ինձ զինուորական կարեւոր պաշտօններ տուած է, իսկ ես յաջող կամ անյաջող, ներդաշնակ կամ աններդաշնակ տարած եմ այդ գործը:

Քու վկայութեան պէտք չունիմ: Կը վկայեն ոռս գեներալները՝ Չեռնագուպօֆ, Տուրախին, Ապացիէֆ, Նիկոլաւ, Շարփանթիէֆ, Կուլուպէքին եւ ինքը, Գեներալ Նազարբէկովը ու իմ զօրամասի հետ գտնուող բոլոր ոռսական զօրամասերը:

Պապատեան կ'ըսէ որ այսօրուան իմ փաստաբաններս անցեալին մէջ ինձ գող ու աւագակ անուանած են, եւ թէ անոնց խօսքին մէջ ճշմարտութիւն կայ: Կը նշանակէ՝ ձեր ըսածներուն մէջ նոյնպէս ճշմարտութիւն կայ:

Ինչպէս կը գրէք վերջաւորութեան մէջ, չպիտի գրէի. բայց հակառակորդներս ինձ ստիպեցին որ շարունակեմ:

Ես ալ չպիտի գրէի՝ եթէ գրողը վարժապետ մը չլինէր ու զինուորական մեղադրանքներ չհիւսէր, սուտ ու զրպարտութիւններ չընէր, եւ այդ գրելով դաշնակցական միամիտները չմոլորեցներ:

Ինչ որ, Պապատեան, ձեր ըրածն է՝ սրբութիւն սրբոց է.

իսկ ձեզնից դուրս ինչ որ ընեն՝ դաւաճանութիւն է եւ հալածանքի ենթակայ անվերջ:

Հալածեցիք Եփրեմը, Սագօն, բժիշկ Աթապէկեանը, Ծառումեանը, ով որ այդ քլիքին (իմա՝ Դաշնակցութեան-Վ.Ղ.) քմահաճոյքներուն չէ ենթարկուեր, ան միշտ հալածուեր է:

...

Ինչպէս կ'երեւի, վերջին դժբախտութիւնները Դաշնակցութիւնը իր անհեռատեսութեամբ բերաւ: Արդեօք ճակատը գտնուող զինուորը հակառակորդ կուսակցութիւններուն կը պատկանէր որ չկոտեցաւ, լքեց ու փախաւ: Այդ գիտեն թիկունքը կեցողները, 16 հազար անոնց հաւատարիմներէն:

Կատարեալ համոզուած եմ որ այդ ոչ կոտուող 25 հազար զօրքէն ոչ մէկը 500,000 ձայն տուողներէն չեն եղած: Կ'երեւի գիտնալով դաշնակցական կառավարութիւնը որ ատոնք հակառակորդներ են, առաջին դիրքերը դրկեց որ կոտորուին եւ ընդդիմադիրները մասամբ պակսած կը լինէին:

Ոչ կոտուողները կ'երեւի հոտառութեամբ իմացեր են կառավարութեան նպատակը եւ ճարպիկութեամբ յետ փախեր:

(Այս հատուածին վերջաւորութեան, Անդրանիկը կը գրէ Յովհաննէս Պօղոսեանին. «Պ. Պօղոսեան, տեսնում ես որ միշտ կտոր կտոր գրած եմ անկանոն եւ ոչ կանոնաւոր. ինչ ընենք որ մենք ալ այս տկարութիւնը ունինք. խոստովանելը լաւ է»:- Վ.Ղ.)

...

Դաշնակցությունը շատ ալ մտահոգուելու պէտք չունի: Արդէն ինք իր կազմակերպությունով կառավարութիւն մըն է եւ յորդոր թող չկարդայ հակառակորդներուն:

Ամերիկայէն մինչեւ Պարսկաստան իր արծիւի թելերը սփռած է.-- Կոմիտէ, Ենթակոմիտէ, Կենտրոնական Կոմիտէ, Արեւելեան Բիւրօ, Արեւմտեան Բիւրօ, գործիչ, փոռ-պականտիստ, խմբագիր, քարտուղար, նախագիծ, սոցիալիստ ելլն: Քանի ունի ճարպիկ փաստաբաններ ու մասսա իր ետեւէն, գոյությունը կրնայ պահել դէռ երկար՝ փոյթ չէ թէ հայ ժողովուրդը կը տուժէ: Տուժողը Դաշնակցությունը չէ: Դաշնակցությունը ծնա՞ծ է ու սնուցա՞ծ է հազարներով հեղուներ, գործիչներ, խմբագիրներ, լաւ փաստաբաններ: Նորի՛ց կը ծնի: Հողը կայ, հարիւր հազար որբ ունինք. անոնց մէջէն ալ կը ծնին ու կը մեծնան: Իսկ հայ ժողովուրդը, կամ մնացեալ կուսակցությունները դժբախտ են. ո՛չ ծնի՛ր գիտեն, ո՛չ ալ մեծցնե՛լ:

Եթէ (Դաշնակցությունը) կը զգայ որ մի քիչ նեղ դրութիւն ունի, այն ժամանակ կը մօտենայ. «Եղբայրներ, ի սէր մեր նահատակներուն, ի սէր ժողովուրդին, համերաշխութեամբ գործենք: Մինչեւ ե՞րբ ներքին կոխ մղենք»: Բայց երբ լայն շունչ կ'առնէ, կը սկսի ներքին կոխը. կը սկսի քացի տալ ամէն կողմը. «Մե՛նք այսպէս ըրինք, այնպէս ըրինք, մե՛ր հերոսները, մե՛ր զինուորները, մե՛ր նահատակները, մե՛րը, մե՛րը, ամե՛նքը մերը»:

...

Արմիստիսէն²⁹ վերջ, Պ. Խատիսեան Զանգեզուր, Գորիս ինձ մի նամակ գրած է. «Սիրելի Անդրանիկ, իմ ուժեղ ցանկությունն էր որ դուն մեր կառավարութեան հետ հաշտուէիր եւ ես կը լինէի անոր միջնորդը:

Ա. Խատիսեան»:

Պատասխանեցի. «Սիրելի Պ. Խատիսեան, իմ հաշտուիլս ու չհաշտուիլս մեծ կարեւորութիւն մը չունի. մենք այսօր կանք վաղը չկանք: Երբ Հայաստանի քարտէսը գծուեց ու բոլոր պետութիւններէն ճանաչուեց ու մենք ունեցանք կոալիսիոն կառավարութիւն մը, այն ժամանակ հայ ժողովուրդը երջանիկ է, եւ եթէ այդ կոալիսիոն կառավարութիւնը ռեիցէ պաշտօն տալու յարմարութիւնը տեսնայ՝ եւ ուրախութեամբ կը կատարեմ անոր հրամանները:

Ի սէր Աստծո, այնպէս ըրէք որ պատասխանատուութիւնը բաժնէք հայ ժողովուրդին վրայ: Այնպէս ըրէք որ հայ ժողովուրդը երբ ձեր գերեզմաններուն վրայ գայ, ձեզ օրհնէ ու աղօթէ եւ ոչ թէ անիծէ ու թքնէ»:

Այս է իմ պատասխանը Պ. Ա. Խատիսեանին:

...

(Անդրանիկը կը խօսի Զանգեզուրի մէջ իր գործունէութեան շուրջ:- Վ.Դ.)

Պապսեանը սխալ է. 15 հազար չէ, այլ 30 հազար է, զանգեզուրցիւն կը վկայէ: Արդեօք այս գաղթականները ինչո՞ւ տարի, որ բանա՞կը խանգարեն, որ անոնց սնո՞ւնդը եւ մտածեմ: Ինչո՞վ ինձ օգտակար պիտի լինէին, բացի վնասից ու խանգարելուց: Տարեր եւ կոտորել տուեր եմ (եղեր)....:

Զանգեզուրի գաւառի ժողովուրդը կը վկայէ թէ ինչ աստիճան հոգ տարեր եմ, թէ՛ գաղթականներուն, թէ՛ 140 ցեխերէն ու փողոցներէն հաւաքուած որբերուն:

Երկու խօսք եւս, Պապսեան: Թուրքահայաստանէն եկած 380,000 գաղթականներուն կէսը դուք ինչո՞ւ կոտորել տուիք Իգդիրի, Էջմիածնի, Երեւանի, Ալեքսանդ-

րապրլի պատերմուն տակ: Այս գաւաւոնէրմն մէջ հայ ազ-
գաքնակչութիւն կար մօտ 200,000 տուն: Ռուս պետութե-
նէն 40-էն 50 միլիոն ռուբլի ստացաք, որմն մէկ մասը Պ.
Պապաշանեանի ձեռամբ եկած էր: Տասնհինգ տեսակ
բարեգործական հիմնարկութիւններ հաստատեցիք այս
պատրուակին տակ, տասնեակ հազար դասալիքներ
ստեղծեցիք եւ 40 միլիոնը առանց գոնորոլի ծախսեցիք. ոչ
մէկին հաշիւ չտուիք: Ես չեմ գիտեր թէ քանի՞ տոկոսը
պաշտօնէութեան տրուեց, գողցուեց ու զեղծուեց, եւ քանի՞
տոկոսը գաղթականին տրուեց:

Այս հիմնարկութեանց մէջ չկրցայ թուրքահա-
յաստանի վեց նահանգներէն վեց մարդ ներկայացուցիչ
մտցնել: Ո՞վ ձեզ հասկցուց որ մեզ նման ստրուկները
(իմա՝ արեւմտահայերը՝ Վ.Ղ.) ձեզ նման սողուններուն
առջեւ ստրուկ պիտի դառնան ու դուք ալ միշտ յիտորտաք
ու հրամայէք: Մենք այլեւս Սուլթան Համիտներ չենք
ուզեր եւ ձեր նմանները մեր ըմբօստ հոգիներուն վրայ չեն
կրնար իշխել:

. . .

Թուրքահայ գօրախումբ կազմելու ժամանակ մօտ
երեք ամիս իմ դէմ դաւադրութիւնը ու հալածանքը ան-
չափ զօրաւոր էր, որ երոպացի մէկ գեներալ, մէկ գեղա-
պետ, մէկ կոնսուլ եւ մէկ ուրիշ պաշտօնեայ օր մը ինձ
կանչելով հետեւեալ խօսքերը կ'ընէին. «Անդրանիկ, շատ
կը ցախնք որ քու ռութերուդ տակը կը փորեն ու ռութերուդ
առջեւ փուշեր կը թափեն որ յաջողութիւն չունենաս»:

Տեսորակ մը գրպանէն կը հանեն կը կարդան հալա-
ծողներու անունները: Ժամանակը որ գայ, անոնց անուն-
ներովը կը խօսիմ: Թէ՛ ըսողներուն եւ թէ հալածողներուն
Թիֆլիս շատերը գիտեն:

...

Երոպա եւ Ամերիկա խօսացածներս ծայրէ ի ծայր սուտեր էին ու զրպարտութիւններ (եղեր)³⁰: Թագասոցներու մէջ չխօսեցի գաղտագողի, այլ բեմերէն խօսացի, բայց կը ցաւիմ ըսելու որ «սուտերս ու զրպարտութիւններս ու վարած գոեմիկ պաքարս» իրականացուցիք ու դժբախտացուցիք հայ ժողովուրդը: Ոչի՛նչ, տուժողը Դաշնակցութիւնը չէ՛...:

Մինակ այս Կաթողիկոսը չէք հալածած, այլ Հայրիկն ալ հալածեցիք, Իզմիրեանն ալ հալածեցիք:

Ս. Կաթողիկոսը իր կեանքը զոհ դնելով կեցաւ իր աթոռին վրայ եւ ոչ թէ շատերու պէս փախաւ: Ինձ համար 20 գեներալէ բարձր է Ս. Կաթողիկոսը:

...

Անցեալ տարի երբ Ամերիկա կը գտնուէի, Գարոյ Փաստրմաճեանը ամբոխային աղմուկ մը բարձրացուց, ըսելով թէ Պ. Պօղոս Նուպար Հայաստանի հարաւային մասը քուրտերուն կը յանձնէ³¹: Արդեօք այս տարի եւս նոյն աղմուկը պիտի բարձրացնէ՞, ըսելով (որ) Խատիսեանը Սեւրի դաշնագիրը չեղեալ կը համարէ³²: Այս դեռ քիչ էր, Ուաշինկթընի կառավարութեան պաշտօնեաներուն կը թարգմանէ Խորէն Եպիսկոպոսին ըսածները, թէ հայ ժողովուրդը ձեր մանտէթը չ'ուզեր, այլ ձեր նիւթական օգնութիւնը եւ ռազմամթերք³³:

Պ. Պապաեանը թող հարցնէ իր կարաւանի մը չափ տիփիլոմաթներուն՝

Ահարոնեան

Տոքթոր Նելումզ

Միմոն Յակոբեան

Միքայել Վարանդեան
Վահան Փափազեան
Ծանթ
Հանրմեան
Գեներալ Կորկանոֆ
Քաջազնունի
Էնֆիեճեան
Սուրէն Մելիքեան
Փաստրմանեան, ելլն.

շարք մը գրագիրներ, կորցած աչքերը անոնց չի՞ տեսներ:
Յամենայնդէպս, Պ. Պապաեան, Դաշնակցութեան դրամով սալոններու մէջ չապրեցայ, այլ՝ հայ ժողովուրդի դրամով: Այս շրջանին օգուտս ու վնասս գիտէ ժողովուրդը:

Պապաեան, ձեր այսօրուան մեղադրանքները Զանգեզուրէն սկսեալ նկատի ունեցած էի:

Ասոր համար ալ չուզեցի որեւէ աթոռ գրաւել:

Նախատեսած էի որ այդ աթոռները խարխուլ էին, քանի որ Ռուսաստանը իր վերջին խօսքը չէր ըսած: Ապացոյց որ այդ խարխուլ աթոռներէն բոլորդ թոթի պէս վար թափեցաք:

Աշուղներ Ճիւանին ու Սարհատը, որոնք երկու աչքով կոյր էին, բնագոյով աւելի կը տեսնէին հեռու քան դուք չորս աչքով:

ԽՄԲԱԳՐԵԱԼ ՕՐԻՆԱԿԸ

Ա.

Կ. Պոլսոյ «Ճակատամարտ» թերթին 15 Փետրուարի թիւին մէջ կարդացի իմ մասին գրուած յօդուած մը: Գրողը վարժապետ մըն է, որ զինուորական գործերու վրայ ալ կը ճառէ: Այդ յօդուածին պարունակութիւնը պարբերաբար յեղյեղուած է դաշնակցական մամուլէն, որ միամիտները մոլորեցնելու համար անձերը եւ դէպքերը կը ներկայացնէ խեղաթիրուած կերպով: Ուրեմն ես չեմ գրեր իմ զրպարտիչներու համար, որոնք պատասխանի արժանի չեն. բայց կը գրեմ պատմութեան համար, որ պիտի դառնէ թէ՛ զիս եւ թէ՛ անագնի հակառակորդներս:

Դաշնակցութիւնը միայն զիս չէ որ հալածած է: Ան հալածեց Եփրեմը, Սագօն, Բժշ. Աթապէկեանը, Ծառումեանը եւ բոլոր անոնք, որ չենթարկուեցան իր քմահաճոյքին եւ գործիք չեղան իր ձեռքը: Դաշնակցութիւնը հալածեց մինչեւ Հայրիկը, Իգմիդեանը, մինչեւ ներկայ Ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետը, որ աթոռին վրայ այսօր կը մնայ հակառակ ամէն վտանգի եւ չի խորհիր փախչիլ շատերու նման:

Ինձ համար կ'ըսեն, թէ «Դաշնակցութեան շփացած զաւակը» եղած եմ:

Բարեբախտաբար 1889-ին իմ յեղափոխական վարժապետս Դաշնակցութիւնը չէ եղած: Այն ժամանակուան յեղափոխական ուսուցիչներս, ուրախ եմ ըսելու, որ կ'ապրին այսօր:

Չեմ կրնար հասկնալ թէ կուսակցութիւն մը ո՞ր աստիճան իրաւունք ունի սեփականացնելու իր անցեալի հետեւորդները, երբ ներկան բոլորովին կը հակասէ իր անցեալի քարոզած վարդապետութեանց ու ազգայնական

ոգիին: Ուրախալի կ'ըլլար հարկաւ, որ Դաշնակցութիւնը ունեցած ըլլար յայտնի ու անչայտ հերոսներ, որոնց դաստիարակը իրեն պատկանող ինտելիգէնտիան եղած ըլլար: Իմ այն անգուգական ընկերներս, որոնք չկան այսօր եւ զորս Դաշնակցութիւնը կը կարծէ սնուցած ըլլալ իր ծոցին մէջ եւ որոնց անունով այս կուսակցութիւնը ուզած է միշտ հիսել իր գործունէութեան դափնեպսակը, ինձ մօտ Դաշնակցութեան շփացած զաւակները պիտի համարուէի՞ն, եթէ միեւնոյն պայմաններու տակ ստիպուած ըլլային մեկուսանալ եւ քաշուիլ Եւրոպայի մէկ անկիւնը «Սալոններու նիստ ու կացին մէջ հանգիստ փնտռելու համար», ինչպէս կը սիրեն ըսել հակառակորդներս:

Տասնեակ տարիներ զիս ու ինձ մօտ զինուորները սնուցած են իրենց ծոցին մէջ Սասունցին, Մշեցին, Ախլաթցին ու առհասարակ հայ ժողովուրդը, որո՛ւն միայն զինուորներն էինք եւ ոչ թէ Դաշնակցութեան եւ կամ որեւէ կուսակցութեան:

Հայ ժողովուրդի ծոցը սնած այս հարազատ զինուորները երբ կը կոռէին մայր երկրի վրայ ներկայ պայմաններէն հարիւր անգամ անելի դժոխային պայմաններու տակ, Դաշնակցութիւնը իր արտասահմանի մամուլին մէջ կուսակցական պայքար կը մղէր, շահագործելով կոռող անգուգական ընկերներու անունները: Կարելի չէ հասկնալ ուրեմն, թէ մենք կոռողներս եղած ենք Դաշնակցութիւնը սնուցանողները, թէ ան՝ մեզ:

Դաշնակցութիւնը այսօր հերոսաբար ինկողներու անունով խօսելու իրաւունքէն զուրկ է:

Ես չեմ կրնար երեսակայել թէ անհատ մը կրնայ ըլլալ որեւէ կուսակցութեան սեփական ապրանքը, զոր ուզածին պէս կարենայ ծախել ուզած գինովը ու շահագործել զայն:

Բ.

Ես Դաշնակցութենէն քաշուած եմ 1907 թուականին: 1917-ին «Հայաստան» թերթի մէջ հրատարակուածը երկրորդ հրաժարականն էր:

1907-ին Վիեննայի համաժողովին մէջ Դաշնակցութիւնը կ'ընդունէր Կովկասեան նախագիծը, այսինքն կը հրաժարէր իր բուն նպատակէն, որ էր թրքահայ ժողովուրդին ազատագրութիւնը, հետապնդելու համամարդկային նպատակներ:

Ասիկա կը նշանակէր կիսով չափ թաղել Թրքահայոց դատը:

Այս երեք օրուան ընթացքին, որ տեսեց Կովկասեան նախագծի վիճաբանութիւնը, ամբողջ հոգիովս դէմ դրի: Մալումեան, համաժողովին մէջ օրուան նախագահը, բողոքեց, ըսելով թէ ես եւ հետս քանի մը հոգի պատճառ կը դառնանք ժողովի երկարաձգման:

Այն ատեն ես պատասխանեցի.

- Արիւն ձեր ի գլուխ ձեր: Ըրէք ինչ որ կ'ուզէք: Բայց Ռուսիոյ դռները մեզի դէմ մի' փակէք: Մենք շատ թշնամի ունինք արդէն, Ռուսիան ալ թշնամի մի ընէք մեզի, եւ պատճառ մի' տաք, որ Կովկասի հայութիւնն ալ Թրքահայոց վիճակին ենթարկուի:

Նոյն համաժողովին երկարօրէն վիճաբանուած ուրիշ խնդիր մըն էր Վասպուրականի մէջ գտնուող զէնքերն ու ռազմամթերքը: Իմ տասնեակ տարիներու փորձառութեամբս համոզուած էի, թէ այդ զէնքերը թշնամիին ձեռքը պիտի անցնէին: Արամ Մանուկեան (Փաշա) հակառակը կը պնդէր: Ինձ չլսեցին եւ հաւանեցին Արամին, որ ոչ մէկ փորձառութիւն ունէր: Չորս ամիս ետք, այդ զէնքերը անցան թշնամիին ձեռքը եւ Արամ ձերբակալուեցաւ իր թագաւորոցին մէջ:

Այս լուրը առնելուս այլևս անելորդ համարեցի մնալ Դաշնակցութեան մէջ եւ Վառնայէն հրաժարական գրելով ղրկեցի Ժընէ, որպէսզի հրատարակուի «Դրօշակ»ի մէջ: Ժընէի «Բիրօ»ն իր անդամներէն Սարգիս Մինասեանը փութացուց քովս զիս համոզելու համար: Թիֆլիսի «Արեւելեան Բիրօ»ն եւս կեղծ անունով հեռագիր մը կու տար, որ չառնեմ այսպիսի քայլ մը:

Այս թուականէն սկսեալ Դաշնակցութեան ըրածները տեսնելով՝ ես անելի ու անելի ամրապնդուեցայ հրաժարական առաջ բերող համոզումներու մէջ:

Արդարեւ, անկէ ետք կը տեսնէի Դաշնակցութիւնը, որ իր բանը գործը կ'ընէր հալածել հայ «սպիտակները», իբր թէ բանորոնէրու շահը պաշտպանելու համար գործադուլներ առաջ կը բերէր Պաքուի եւ Պաթումի մէջ: Այս գործադուլներէն տուժեցին միայն նաֆթային հաստատութեանց հայ գործատէրերը, որոնցմէ յաճախ դրամ մուրացած էր նոյն կուսակցութիւնը: Ասոնցմէ շատեր փակեցին իրենց գործարանները ի մեծ ուրախութիւն թաթար գործատէրերու: Տասնեակ հազարաւոր հայ գործաւորներ մնացին փողոցը եւ թափառեցան անգործ: «Օսմանեան սահմանադրութենէն» յետոյ, Դաշնակցութիւնը իր գործադուլները տարածեց Պոլսոյ շրջանակներէն մինչեւ Խարբեռլի եւ Սեբաստիոյ գորգի գործատէրիները:

Դաշնակցութիւնը անկէ ի վեր հաւատարիմ մնաց իր ընկերվարական նպատակներուն: Երբ ունեցանք Անկախ Հայաստան, անոնք ընկերվարութիւն քարոզեցին Ղարաբաղէն մինչեւ Սարը Գամիշ հայ ժողովուրդին, որուն 80 տոկոսը այբուբենը չէր գիտեր դեռ: Կ'ուզէին թուրքերու եւ թաթարներու ալ սորվեցնել ընկերվարութիւնը եւ իրենց օրկաններուն մէջ կը պոռային. «Աշխա-տաւորներ, միացէ՛ք առանց ազգի խտրութեան»:

Երանի թէ Դաշնակցութիւնը այս «միացէ՛ք»ի յորդորը

կարդար հայ ժողովուրդին եւ փոխանակ յիսուն տարի
ներքին կուսակցական կոիւ մղելու, միութիւն առաջ բերելու
աշխատէր:

1907-էն սկսեալ մինչեւ 1914 ապրած եմ Վառնայէն
մէկ ժամ հեռու կոչուած գիւղը, ուր 120 տուն պուլկար եւ
տասը տուն ալ թուրք կար: Վառնայի հայերը եւ նոյնիսկ
պուլկարները կը վկայեն թէ ինչպէս ապրեցայ այս եօթը
տարուան շրջանին:

Գ.

1908-ին թուրքերը կեղծ սահմանադրութիւն մը
հռչակելով յաջողեցան խաբել Եւրոպան եւ որսալ
յեղափոխականները:

Իբրեւ «իտէալիստ յեղափոխական» հռչակուած
մարդիկ աշխարհի չորս անկիւններէն թափեցան
Պոլիս, համբուրուեցան ոճրագործներու հետ, ընկեր
դարձան անոնց, մոռնալով մեր հարիւր հազարաւոր
զոհերը: Բեմերէն պոռացին թէ իրենք այլեւս «Օսման-
ցիներ» են:

«Սահմանադրութեան» հռչակման առաջին օրերուն
տեսայ Մալումեանը (Ակնունի), որ Պուլկարիա կը
գտնուէր, Ռ. Զարդարեանը եւ Վահագնը, որ ետքէն
Կիլիկիոյ մէջ կախաղան հանուեցաւ: Ծատ խնդրեցի
իրենցմէ, որ չերթան Պոլիս, ըսի թէ թուրքերը մեծ
թակարդ մը կը լարեն զիրենք մէջը ձգելու համար:
Զլսեցին ու գացին:

Անկէ ետք սկսաւ կոիւ մը թրքական խորհրդարանի
աթոռները խլելու համար: Քանի մը վարժապետներ,
որոնք ամիսը երկու ոսկի առնելով պիտի գոհանային,
ստացան 50 ոսկի ամսական: Թոքաթլեանի, կամ
կղզիներու մէջ կերուխումներ սարքուեցան «ընկեր»

Թալէադներու եւ «ընկեր» Էնվէրներու հետ, որոնց բացին ինչ գաղտնիք որ ունէին:

Ատանայի ջարդէն մօտ յիսուն օր առաջ կեղծ անցագիրով մը Պոլիս հանդիպեցայ: Ակնունի, Վարդգէս, Զարդարեան եւ Դաշնակցութեան շէֆերէն դեռ ուրիշներ ամբողջ հինգ ժամ ուզեցին զիս համոզել թէ Ժէօն Թիւրքերը այլեւս թոյլ չեն տար ոչ մէկ կոտորած: Ես հակառակը կը պնդէի եւ կ'ըսէի.

- Չեմ հաւատար. այս գազանները մեզ դարձեալ կը կոտորեն. ըրածնին դարձեալ կեղծիք է, դուք կը խաբուիք եւ կը խաբէք մեր ժողովուրդը: Ինքնապաշտպանութեան գաղափարը երբեք մի' լքանէք եւ պատրաստեցէք ժողովուրդն ալ այդ ուղղութեամբ: Տիգրանակերտէն սկսելով մինչեւ պարսից սահմանը 160 հազար զինուած քիւրտ կայ: Ժէօն Թիւրքերը զինաթափ չեն ըներ զանոնք եւ կը պահեն մեզ յարմար առթիւ կոտորել տալու համար:

Մալումեան այն ատեն դարձաւ ինձ եւ ըսաւ.

- Ի՞նչ յոռետես մարդ ես դուն, երբեք չտեսայ, որ քիչ մըն ալ լաւատես ըլլայիր:

Նոյն պահուն Վարդգէս ինձ կ'առաջարկէր, որ ծանօթանամ Ալի փաշայի հետ, որ այն միջոցին ոստիկանութեան տնօրէնն էր Կ. Պոլսոյ մէջ:

Հարցոցի, փնտռեցի եւ հասկցայ, թէ այս այն Ալի փաշան է, որ Սասունի Տալուրիկի «Զբօսանք» թաղի բնակչութիւնը կոտորել տուաւ եկեղեցիին մէջ եւ յետոյ այրել տուաւ զայն: Ալի փաշան ինձ դէմ կուած էր երեք անգամ: Հիմա կ'ուզէին որ իմ ձեռքս դնեմ անոր արիւնոտ ձեռքերուն մէջ եւ ըսեմ. «Երէկ կռիւ կ'ընէինք, այսօր ընկեր ըլլանք»:

Իմ սովորական զայրոյթովս պատասխանեցի այս բոլորին եւ ըսի.

- Խերը տեսնաք. բայց գոնէ ժողովուրդը մի' խաբէք:

Եւ «մնաք բարով» ըսելով մեկնեցայ Եգիպտոս:

45 օր չէր անցեր, երբ իմացայ թէ Թալէադը եւ իր անանքները կոտորել կու տան Աստանայի հայությունը:

Այն ատեն բռն ոճով նամակ մը գրեցի Ակնունդին, ըսելով թէ ո՞վ իրաւունք ունէր, ե՞ս՝ իմ յոռետեսութեամբս, թէ ինք՝ լաւատեսութեամբ. «Լաւ գիտցէք որ,– անելցուցի,– երբ առիթը գտնեն ընկեր Թալէադներ ձեզ ալ կոտորել պիտի տան»:

Այս տողերը գրելու ատենս երբեք միտքս չէի կրնար անցնել, թէ Դաշնակցութիւնը նոյն միջոցին Սելանիկի մէջ համաձայնութիւն մը կը կնքէր Իթթիհատի հետ:

Անկէ ետք, այլեւս Դաշնակցութիւնը չափ ու սահման չճանչցաւ: Պաշարը սկսաւ Պատրիարքարանի իրաւունքներուն դէմ երեսփոխանական ընտրութիւններու առթիւ. եկեղեցիին ու կղերին դէմ «բաց ու գոց»ի վէճերով. հայ ընտանեկան սրբութեան դէմ՝ «Ազատ սէր» քարոզելով. հայ տնտեսութեան դէմ՝ «պորժուաները» հալածելով:

Դաշնակցութեան պերճախօս երեսփոխանները արդէն քրիստոնէից զինուորագրութիւնը ընդունել տալով ասպացուցած էին, թէ «հաւատարիմ օսմանցիներ» են:

Կ. Պոլիսէն յարձակումի ազդանշան մը տրուեցաւ «Զարիզմի դէմ»: Դաշնակցական թերթերը կը պրտային «Անկցի՛ Ռուսաստան, կեցցէ՛ ազատ եւ յեղափոխական Թուրքիա»:

Անոնք չէին բաւականանար կոի յայտարարելով Ռուսիոյ դէմ. կ'ուզէին տապալել պարսկական կառավարութիւնն ալ ... 50-էն 100 զինուոր զրկելով Դարէժ ու Թեհրան: Այս անմիտ ու աննպատակ կոիւներն ալ արգիլելու համար խօսեցայ շէֆերուն, բայց անօգուտ:

Եկաւ Պալքանեան պատերազմը, որուն մասնակցեցայ առանց հարցնելու Դաշնակցութեան: Ես կոռեցայ իմ

ցեղիս դարատոր թշնամիին դեմ:

Ես մէկ իտէալ եւ մէկ նպատակ ունէի. հարուածել մեր դարատոր թշնամին: Ասկէ դուրս որեւէ պետութեան կամ կառավարութեան դէմ շարժումի մը հակառակ մնացի մինչեւ վերջ:

Իսկ Դաշնակցութիւնը փոխուեցաւ հազար ուղղութեան: Օր մը ռուսասէր էր, միւս օր ռուսատեաց. օր մը թուրքերու թշնամին էր, միւս օր անոնց բարեկամ. օր մը անգլիասէր էր, միւս օր կը պոռար՝ «անկցի Անգլիան». օր մը Պարսկաստանի բարեկամն էր, միւս օր կը կոուէր անոր դէմ:

Այս հանգամանքը միայն ցոյց կու տայ թէ Դաշնակցութիւնը զուրկ էր այն հեռատեսութենէն եւ իմաստութենէն, զոր անպայման պէտք է ունենայ ժողովուրդի մը ճակատագրին հետ խաղացող որեւէ անհատ կամ կազմակերպութիւն:

Ղեկը կորսնցուցած մարմին մը ինչպէ՞ս պիտի կրնար ղեկավարել ազգ մը:

Ահա թէ ինչո՞ւ համար մեր ազգը առաջնորդուեցաւ աղէտէ աղէտ եւ դժբախտութենէ դժբախտութիւն:

Դ.

Ընդհանուր պատերազմին սկիզբը անցայ Կովկաս եւ մնացի ռուսական բանակին կողքին մինչեւ 1917-ի յեղափոխութիւնը, երբ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը զօրախումբ մը կազմակերպեց: Այս առթիւ ամբողջ երեք ամիս ինձ դէմ լարուեցան դաւադրութիւններ, եւ եղան հալածանքներ: Եւրոպացի զօրավար մը, հիւպատոս մը եւ ուրիշ պաշտօնեայ մը օր մը զիս կանչելով ըսին հետեւեալը.

- Անդրանիկ, շատ կը ցաւիմք որ քու ոտքիդ տակ

փոսեր կը փորեն եւ փուշեր կը թափեն, որ յաջողութիւն չունենաս:

Այս ըսելով տետրակ մը հանեցին իրենց գրպանէն եւ կարդացին զիս հալածողներուն անունները:

Թէ՛ յիշեալ եւրոպացի անձնաւորութիւններուն եւ թէ տետրակին մէջ արձանագրուած հալածիչներու անունները կը հրապարակեմ, երբ որ յարմար ժամանակը գայ(*):

Պատասխանելով հակառակորդներու այն խօսքին, թէ չկրցայ կասեցնել թրքական արշաւանքը Կարինի առջեւ, ըսեմ որ Կարին մտնելէս մինչեւ ելնելս տեսած է վեց օր: Այս ճակատին առջեւ, Վասպուրականէն մինչեւ Երզնկա եւ Բաքերդ, կատարուած չարիքին պատճառները պէտք է փնտռել Թիֆլիսի աղջկանց գիմնագիտմին մէջ կազմուած գորբիսի (գօրաբանակ) եւ Ազգային Խորհուրդի մօտ: Այս գօրաբանակին կազմութեան համար ծախսուեցաւ տասը միլիոն ռուբլի:

Արդեօք կրնա՞ն ըսել, թէ Քէրէնսկիի կառավարութեան վեցամսեայ շրջանին մէջ 500 հազար ձայն ներկայացնող(?) Դաշնակցական կուսակցութիւնը կրցա՞ւ դրկել 5 հազար կամ 3 հազար հոգի դէպի ճակատ:

Սարըգամըշ հասնելու ճակատի ընդհանուր հրամանատար վրացի գօրավար Օտիշիլիցէն ըսաւ ինձ. «Ես հազիւ ազատեցայ այդ ճախճախոտներէն, հիմա ալ դու ես որ պիտի իյնաս միեւնոյն ցեխերուն մէջ»: Թարգմանս էր բժիշկ Զավրիէֆ:

Թէ ինչպէս օգնած է ինձ դաշնակցական կառավարութիւնը Զանգեզուր գտնուած միջոցիս, այդ յայտնի կ'ըլ-

(*) Զօրավարը կը յուսանք կը ներէ մեզ անգաղտնապահութիւն մը, եթէ ըսենք որ այս հալածիչներուն գլուխը կը գտնուէր Պր. Ա. Ահարոնեան: Ծ. Խ.

լայ երբ ըսեմ, որ այդտեղ գտնուած երեք գաւառներու հարիր հազար բնակչութիւնը 50 հազար ուրբի ծախսելով երեք անգամ պատգամաւոր ղրկած էր Թիֆլիս Ազգային Խորհուրդէն օգնութիւն պահանջելու եւ ամէն անգամուն ալ ձեռնունայն վերադարձած էր: Նոյնիսկ իմ բանակին պատկանող գումարը զոր ուղարկած էին ինձ Վահան Փափագեան եւ Ա. Թէրզիպաշեան, Երեւանի կառավարութիւնը գրաւեց, որպէսզի քայքայուի զօրախումբս:

Երգրումէն վերադարձիս Զօր. Նազարբէկեանի հրամանով գացած էի Ալեքսանդրապոլի աջ թեւը, ուրկէ Կիլիկ Պուշախ, Օրթաքիլիսէ, Գազանճի: Այդ ժամանակ Պրէսթ-Լիթովսքի դաշնագրով Ախուրեանն (Արփա չայ) էր Հայաստանի սահմանը: Զօր. Նազարբէկեան համոզուած էր որ թուրքերը Ախուրեանէն անդին չեն անցնիր, բայց օր մը երեք ժամ տեսող կոխէ վերջ հայ կանոնաւոր զօրքը Ալեքսանդրապոլը յանձնելով նահանջած էր Գարաքիլիսէ եւ ինձ լուր չէր տուած:

Իմ վրայ եկող թրքական զօրամասին հետ երեք օր կռիւ ունեցայ, առանց մեր զօրամասերէն ոչ մէկուն հետ կապ ունենալու: Այս տեղէն 20 գիւղի հայ ժողովուրդը հետս առնելով ուղղուեցայ Չալալ Օղլու: Թրքական զօրամասը կու գար ետեւէս ու դեռ Չալալ Օղլու չհասած եօթը թաթար գիւղեր սկսած էին զարնել կոնակէս: Չալալ Օղլու հասնելուս ուզեցի անմիջապէս յարաբերութեան մէջ մտնել Գարաքիլիսէի հետ հեռաձայնով: Հեռաձայնի գլուխը եկողն էր Նազարբէկեանի օգնական, պատերազմական գոմիսէր դաշնակցական վարժապետ Մամասեան, որ կ'իմացնէր ինձ թէ՝ վեց օրէ ի վեր մեզմէ լուր չունին, միեւնոյն ատեն կ'ըսէր ինձ. «Թրքական ուժերը Համամլուէն մեր վրայ պիտի յարձակին, որով Գարաքիլիսէն թողլով կ'երթաք Տիլիճան, վերջին յարաբերութիւննիս է ձեզ հետ», ու հեռաձայնը կտրուեցաւ: Տերեկ եւ

գիշեր հեռագիրով եւ հեռաձայնով գրագիրս՝ սպայ Յիմ-շիրեան վեց անգամ ուզած էր յարաբերութեան մտնել, բայց ոչ մէկ պատասխան, որով յայտնի կ'ըլլար որ առանց կոխի Գարաքիլիսէն թողած են մերինները:

Ետեւէս եկող թրքական զօրամասը հասաւ Զալալ Օղլու: Չէի կրնար 20 հազար գաղթականութիւնը թողլով բախտին՝ հեռանալ: Մէկ ու կէս օր կոտելէ վերջն էր միայն, որ գաղթականութիւնը բաւական ճամբայ կտրեց դէպի Գալաքէրան երկաթուղիի կայարանը, որով կրցայ մեկնիլ Գալաքէրան Տսէխ գիւղը, ուր գտայ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը:

Եթէ թուրքերը յանդգնութիւնն ունենային դատարկ Գարաքիլիսէէն գալով Լոռիի կիրճը գրաւելու, ես իմ զօրամասով ու ամբողջ գաղթականներով պետք էր գերի մնացած ըլլայիմք:

Հինգ օր վերջ Գարաքիլիսէէն հեռաձայնով իմացայ Մամասեանէ, թէ վերադարձած են Գարաքիլիսէ ու ոչ մէկ թուրք չէ մտած քաղաքը: Երեք ժամ վերջն ալ հրաման ստացայ Նազարբէկեանէ՝ պահել երկաթուղիի գիծը: Յետոյ հեռաձայնով կ'իմացնէր ինձ Գոմիսէր Մամասեան, թէ հայ զինուորները ոգետրուած կը հալածեն թշնամին Գարաքիլիսէի երկաթուղիին ուղղութեամբ: Անմիջապէս կ'իմացնեմ որ թշնամիի նահանջը կեղծիք է, խորհուրդ կու տամ չառաջանալ կեդրոնով, ու երկու թեւերը ամուր պահել միշտ, կեդրոնէն չվախճալով բնաւ:

Առաջին օրուան չորս ժամ կոխէն վերջ, հետեւեալ առաւօտ կոխը կը վերսկսի եւ երեք ժամ յետոյ կ'իմանամ թէ Գարաքիլիսէն յանձնած են արդէն ու նահանջած դէպի Տիլիճան:

Նազարբէկեանի զօրամասէն դասալիք եղող 39 սպայ եւ մի քանի հարիւր զինուոր, որոնք կը փախչէին դէպի Թիֆլիս, Վրաստան, գիշերուան ժամը մէկին կը հանդիպին

պահապաններու, որոնք փոխադարձ համազարկով կը կեցնեն այդ դասակիքները եւ առաւօտուն կը բարձրանան Տսեխ գիւղը իմ մօտս: Այս բոլոր անցողարձերուն կենդանի վկան են բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեան եւ շատ մը Լոռեցիներ:

Յովհաննէս Թումանեանի աշակցութեամբ նախ հաց կը տրուի այս քանի մը հարիւր հոգիին: Զօրավար Կորկանեանի (թնդանօթաձիգ), որուն քով կան չորս ոռս սպաներ, կը հարցնեմ, թէ ո՞ր գնաց Նազարբէկեան:

- Տիլիճան,- կը պատասխանէ:

- Դուք ո՞ր կ'երթաք:

- Թիֆլիս:

- Պարոններ, կ'ըսեմ, եթէ դուք Թիֆլիս երթալ ուզէք, Պորչալուի թաթարները բոլորդ ալ կը կոտորեն եւ զենքերնոդ կը տիրանան:

- Ազնի խօսք կու տանք, պատասխանեցին ոռսերէն լեզուով, որ վաղը կամ միւս օր կը հետեւինք քեզի եւ կու գանք:

Թումանեանի եւ Լոռեցի քսան հոգիի ներկայութեան պատասխանեցի.

- Դուք չէք հետեւիր ինձ, պիտի երթաք Թիֆլիս եւ կոտորել պիտի տաք այս սպաները եւ քանի մը հարիւր զինուորները:

Իսկապէս ալ անոնք գացին եւ կոտորուեցան: Ազատեցաւ միայն զօրավար Կորկանեան, չեմ գիտեր ինչպէս:

Հետո քսան հազար գաղթական ունենալով, քալեցի երկու օրուան ճանապարհ, սարսափելի անձրեւի եւ կարկտախառն ձիւնի տակ, հասաւ Տիլիճան, որ տեսաւ թէ ոչ ոք չկայ, բոլորն ալ փախած են: Գտաւ Մեսրոպ եպիսկոպոսը հազարէ անելի որբերով, որոնց մէջ կային մինչեւ 15 տարու աղջիկներ:

Փախչողները գետը թափած էին 12 գնդացի, 2

թնդանօթ, միլիոններով փամփուշտ եւ քանի մը հազար թնդանօթի ումբ:

Կապել տալով թելեֆոնի եւ հեռագրի թելերը յարաբերութեան մտայ էլէնովկայի եւ Երեւանի հետ:

Զինուորը դասաւորեցի դէպի Գարաքիլիսէ, Տիլիճանէն 13 վերստ հեռու: Զօր. Նազարբէկեան կը հեռագրէր ինձ. «Ի սէր Աստուծոյ եւ Ազգութեան, Տիլիճանը պահէ՛»:

Պատասխանեցի, թէ քանի մէկ հատ փամփուշտ ունիմ, Տիլիճանը չեմ ձգեր:

Այն ատեն հաց չունէինք: Կերածնիս քութուրուզ (եգիպտացորեն) եւ գարի էր:

Ե.

Այս միջոցին Զօր. Կորկանեան կը գտնուէր Կարս: Պաթում Վէհիպ փաշայի մօտ էին Քաջազնունի, Խատիսեան եւ Պապաջանեան, նաեւ Օհանջանեան եւ սոցիալ դեմոկրատներէն Զոհրապեան եւ Բէկզատեան: Հաշտութեան պայմանագրութիւնը կը դրկուի ինձ թուրք սպաներու ձեռքով՝ նախ Կարսէն Զօր. Կորկանեանէն, երկրորդ՝ Գարաքիլիսէէն Վէհիպ փաշայի հրամանը. երրորդ՝ Թիֆլիսի Ազգ. Խորհուրդէն Աղստաֆայի ճամբով: Ասոնք կարդալէ վերջ կ'ուղարկեմ Երեւան՝ Զօր. Նազարբէկեանի:

Պ. Պապաջանեան ինձ պատմած է, թէ հաշտութիւնը ստորագրած է Նազարբէկեանի կողմէ Թիֆլիս դրկուած այն հեռագիրին վրայ, որով զօրավարը կ'ըսէր, թէ ոչ մէկ կրուող զինուոր չունի:

Հաշտութեան պայմանագիրը կարդալէս ետք Տիլիճանէն հեռագրեցի Նազարբէկեանին հետեւեալը.

«Վեց հարիւր տարուան ստրկութեան շղթան դարձեալ ձեր վիզն ու ոտքը կ'անցնէք ձեր ձեռքով: Զեմ կրնար այս

պայմաններում հանդուրժել, մոռանալով մեր երեսուն տարուան զոհերը եւ մէկ միլիոն նահատակները: Ստացէ՛ք ինձմէ Տիլիճանը, որպէսզի ես մեկնիմ ուր որ կ'ուզեմ»:

Այս հեռագրիս պատճէնները կային Ս. Կաթողիկոսին եւ Երեւանի Ազգ. Խորհուրդին մօտ:

Դրկուեցաւ գնդ. Պաղտասարեան, որ Տիլիճանը ստացաւ ինձմէ: Տիլիճանը եօթը օր պահելէս վերջ մեկնեցայ Սեւանայ լճին հիւսիսակողմը գտնուող Էլէնովկա գիւղը:

Հոն կազմ ու պատրաստ կեցող զօրամասիս բոլոր գալիք դժուարութիւնները եւ բազմակողմանի զոհողութիւնները բացատրեցի: Զինուորները մէկ հոգի եւ մէկ բերան պատասխանեցին ինձ.

«Մենք պիտի կռուինք մինչեւ մեր արեան վերջին կաթիլը, մեր նպատակին հասնելու համար»:

Միայն գրագիրս՝ սպայ Շիմշիրեան ըսաւ, թէ իր ընտանեկան պարագաները թող չեն տար այլեւս ինձ հետ գալու: Ուրախութեամբ տոյի անոր իրաւունքը եւ ճամբեցի:

Այս պարունը 1920-ի Մայիսին Ալեքսանդրապոլի պոլշեիկեան շարժումներուն ժամանակ ձեռքակալուած եւ իր ատրճանակը վրան ըլլալով, բանտարկուած է եւ իբր թէ բանտին մէջ անձնասպան եղած է, ինչպէս իմացայ ուրիշներէն:

Իմ հակառակորդներս շատ լաւ գիտեն Նախիջեւան, Զուլփա եւ Խոյ երթալուս պատճառները: Զախողութիւն թէ յաջողութիւն ունեցայ. ասոր ալ կը վկայեն ոչ միայն այսօր Պաքուպա գտնուող յիսուն հազար ասորի եւ քսան հազար հայ գաղթական ժողովուրդը, այլ պարսիկները եւ նոյն ինքն թշնամիս՝ Ալի Իհսան փաշա: Զանգեզուրի, Ղափանի, Սիսիանի ժողովուրդը, մինչեւ տաւր տարու մանուկները գիտեն, թէ իմ զօրամասս օգո՛ւտ ունեցաւ, թէ վնաս:

Երբ Զանգեզուր կը գտնուէի դեռ, ստացայ Պ. Խատիսեանէն նամակ մը: Պատասխանելով՝ ըսի թէ իմ դժգոհութիւնս դաշնակցական շէֆերէն է, թէ՛ «Հայաստան» թերթին մէջ հրաժարականս հրատարակուելէն վերջ Թիֆլիսի րայոնական ժողովը ոչ իսկ ազնուութիւնը ունեցաւ զիս հրաւիրելով դժգոհութիւնս լսելու: Որովհետեւ ճիշդ այդ րայոնական ժողովը կազմողներն էին, որ կը հալածէին զիս. բացառութիւնները յարգելի են:

«Սիրելի Անդրանիկ, կ'ըսէր ինձ Պ. Խատիսեան իր այդ նամակին մէջ, իմ ցանկութիւնս է, որ դուն հաշտուէիր կառավարութեան հետ եւ ես կը լինէի միջնորդը»:

«Իմ հաշտուիլս կամ ոչ, անեղցոյցի իմ պատասխանագրիս մէջ, մենք կարեւորութիւն մը չունի. մենք այսօր կանք, վաղը չկանք: Երբ Հայաստանի սահմանները գծուին եւ պետութիւններէ ճանչցուին, երբ մենք կ'ունենանք քաղիսիոնի կառավարութիւն, այն ժամանակ հայ ժողովուրդը երջանիկ կ'ըլլայ եւ եթէ քաղիսիոնի կառավարութիւնը յարմար տեսնէ ինձ գործ մը յանձնել, ես սիրով կը կատարեմ անոր հրամանը: Ի սէր Աստուծոյ այնպէս ըրէք, որ յետագայ սերունդը ձեզ օրհնէ եւ ոչ թէ անիծէ»:

Զանգեզուրի մէջ գլխաւոր մտահոգութիւնս էր 30 հազարի հասնող գաղթականութիւնը, որուն ինչ աստիճան խնամք տանելու եւ փողոցներու մէջէն որբերը հաւաքելու տեսած է ամբողջ այդ շրջանի ժողովուրդը:

Թող հակառակորդներս իրենք հաշիւը տան Թրքահայաստանէն Կովկաս ապաստանած 380 հազար գաղթականութեան, որուն կէսը կոտորել տուին Իգտիրի, Էջմիածնի, Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի պատերուն տակ եւ այդ գաւառներու 200 հազար տունի հասնող ազգաբնակչութեան աչքին առջեւ: Ռուս պետութենէն, շնորհիւ Պ. Պապաջանեանի ջանքերուն, մօտ յիսուն միլիոն թուրքիստացան, այս դրամները բաշխուեցան զանազան

բարեգործական հիմնարկություններու ձեռքով, մեծ մասամբ տասնեակ հազար դասալիքներու, որոնք իբրեւ պաշտօնեայ կը ծառայէին այդ հիմնարկութեանց մօտ: Այս դրամին հաշիւները չտուին, ծախսեցին առանց քոնթ-րոլի: Հակառակ ջանքերուս չկրցայ այս բարեգործական մարմիններու մէջ մտցնել Թրքահայաստանի վեց նահանգներէն վեց ներկայացուցիչ, որպէսզի միասնի եւ գեղծումի առաջքը առնուէր:

Զ.

Հակառակորդներս զիս կը մեղադրեն Էջմիածին ուխտի երթալով զէնքերս «Կաթողիկոս Զօրավարին յանձնած» եւ «Երեւանի վրայ արշաւած» քլլալու համար:

Այո՛, ինձ համար Էջմիածին ուխտատեղի մըն է եւ Ս. Կաթողիկոսն ալ քսան զօրավարէն բարձր է. այս պատճառով յարմար դատեցի անոր յանձնել զէնքերս:

Երբ Էջմիածին կը գտնուէի, ձիաւորներ մույթ գիշերով մը լուր բերին ինձ թէ զինաթափ եղած մեր զինուորներէն եօթը հոգի սպաննուած են եւ թէ հրացանաձգութիւնը կը շարունակուի:

Նախապէս գրած էի Երեւանի հրամանատար Ծախաթունիի, որ առանց իմ արտօնագրիս, զինուորներէս ոչ մէկուն թող չտայ Երեւան մտնելու եւ հակառակ պարագային, ձեռքակալէ զանոնք: Ասկէ ետք սկսանք զինուորական ծառայութեան թուղթ տալ եւ ազատ արձակել զինուորները, որոնցմէ մօտ չորս հարիւր հոգի գացած էին Երեւան: Ամերիկացի միսիոնար Տոթթ. Ըջըր խոստացած էր օգնել, հագուստ եւ սնունդ տալով անոնց:

Մեր զինուորներէն մէկը Զանգուի կամրոջէն անցած ատեն հայ մալգէրիստ ոստիկան մը զինուորական թուղթը կը հարցնէ, յետոյ կ'ըսէ.

- Ատրճանակ ունի՞ս:
- Ոչ, կը պատասխանէ զինուորը:
- Վրադ պէտք է նայիմ:

Եւ ատրճանակ փնտռելու պատրուակով մավզերիսոր կ'առնէ զինուորին քսակը եւ կը սկսի փախչիլ: Զինուորին ծանօթ եղող մը օգնութեան կը հասնի եւ միասին կը բռնեն ոստիկանը: Նոյն պահուն վրայ կը հասնի հայ սպայ մը: Զինուորները յարգական բարեւ մը տալէ ետք կը պատմեն եղելութիւնը եւ դրամին տէրը կ'ըսէ դրամապանակին պարունակութիւնը: Հայ սպան փոխանակ քննելու եւ ճշդելու խնդիրը, կը փորձէ կերպով մը փախցնել գողը: Զինուորները կը բողոքեն: Ասոր վրայ սպան հայհոյելով ատրճանակը կը քաշէ անոնց դէմ: Ուրիշ զինուորներ կը հասնին եւ կռիւ մըն է կը սկսի քարերով:

Զինուորական նախարարի օգնական Դրօ յիսնեակով մը կը հասնի միջադէպին վայրը եւ կը հրամայէ զարնել: Յիսնեակը, որ վանեցիներէ կազմուած էր, կը պատասխանէ. «Մենք մեր եղբայրներուն վրայ չենք կրակեր»: Դրօ կ'երթայ եւ կը բերէ հարիւրեակ մը ուրիշ զինուորներ, որոնք կը սկսին համագարկի: Մեր զինուորները կը յաջողին քարերով անոնցմէ ձեռք անցնել երեք հրացան: Տոքթ. Ըշըր անձամբ ներկայ եղած է այս դէպքերուն: Պէօյիք Վէտիի հետուր կ'ուզէր իր քաջութեան ապացոյցը տալ հայ զինուորներ կոտորել տալով:

Ահա այս լուրն էր, որ ինձ կը բերէին ձիաւորները:

Անմիջապէս տեղւոյն վրայ գտնուող ոստիկան թէ զինուոր, թիւով հինգ հարիւր հոգի, զինաթափ կ'ընեն, թէլէֆօնի գործիքները կը վերցնեն, սպաները կը տանիմ սենեակս եւ Էջմիածնի մէջ կարգը պահելու համար հարիւր ձիաւոր թողլով՝ կէս գիշերէն ետք կը մեկնիմ քովս գտնուող գօրամասով, որպէսզի Երեւան երթալով պա-

հանջեմ զհնուորներուս դիակները, վիրաւորները եւ բանտարկեալները:

Նոյն միջոցին Տիրայր Եպս. եւ ուրիշ եպիսկոպոս մը ինձմէ կը խնդրեն, որ նախապէս իրենք երթան եւ հասկնան խնդիրը: Ըսի, թէ Զանգուի կամորջին գլուխը հասնելէս յետոյ ժամ մը միջոց կուտամ զհնուորներուս դիակները, վիրաւորները եւ բանտարկեալները ինձ վերադարձնելու համար: «Հակառակ պարագային, կ'ըսեմ, պատասխանատու չեմ այն կոիւին համար, որ պիտի մղուի քաղաքէն դուրս»:

Երբ կը մօտենամ Զանգուի կամորջին, ինձ մօտ կու գան անգլիացի սպայ մը եւ սպայ Մարտիկ Պալեոզեան, որ անգլիացիներու մօտ կը ծառայէր: Անոնք ալ ինձ կը խոստանան բերել սպաննուած, վիրաւոր եւ բանտարկեալ զհնուորներս: Կ'ըսեն նաեւ, թէ քիչ մը ետք կը հասնի նաեւ անգլիացի Զօր. Տէվի: Կը հասնիմ կամորջին գլուխը եւ կը սպասեմ ժամ մը: Ծառ չանցած կը բերեն ծունկէն վիրաւորուած զհնուոր մը, զոր փոխադրել կու տամ Էջմիածին: Սպաննուածներուն դիակները կոր-սնցուցին, ըսելով թէ սպաննուած չկայ:

Եկան Զօր. Տէվի եւ Ծախաթունի եւ խոստովանեցան, թէ այս բանին մէջ յանցաւորը Դրօն էր, խոստացան պատժել յանցաւորը:

Եկաւ նաեւ բանտարկուած զհնուորներէն մէկը, որ միջամտած էր կոիւին: Այս զինուորը պատմեց, թէ ինչպէս իր դրամը, սուրը եւ ատրճանակը առած են նախապէս եւ բանտ մտնելէ ետք ալ ոտքէն հանած են կօշիկները եւ տարած: Կը պահանջեմ այս զինուորին գոյքերը, որոնք ետ կը դարձուին:

Էջմիածին հասնելէս առաջ արդէն մալգերիստները սպաննած էին 150 հոգի: Օր չէր անցած որ մարդ մը չսպաննուի կամ չխեղդուի: Էջմիածին ինձ մօտ եկան

գիղացիներ եւ գանգատեցան, թէ կառավարութիւնը զիրենք թալլած էր, ձեռքերնէն առնելով բամբակը ոչինչ գինով (փութ մը բամբակը 50 ռուպլիի, որ նոյն օրուան հաշուով կ'ընէր 2 ֆրանք):

Գիղացիներուն տուած տեղեկութեան նայելով, գրաւած այս բամբակին արժէքը 300,000 անգլիական ոսկի էր: Այս բամբակն էր, որ Պ. Ահարոնեան ուզեց ծախել Լիվըրքուլի կամ Մանչեստըրի մէջ, բայց ելեւմտական նախարար Սարգիս Արարատեան անկէ աւելի ճարպիկ ելլելով ծախած էր Պաթումի մէջ, ինք ստանալով գոմիւփոխը:

Ես պատասխանեցի գիղացիներուն, թէ որեւէ կապ չունիմ Երեւանի կառավարութեան հետ եւ կրնամ երթալ ու աղերսագիր մը տալ ներքին գործերու նախարարին իրենց բամբակի խնդրին համար: Գիղացիները ըսին թէ արդէն դիմած են եւ արդիւնք մը չեն կրցած ստանալ:

Է.

Ես հեռացայ Հանրապետութենէն, որպէսզի մասնակից չլինեմ այն բոլոր անպատուաբեր, անմիտ, սնանկ եւ ազգակործան գործունէութեան, որուն նուիրուեցան հանրապետութեան վարիչները առաջին օրէն:

Իւրաքանչիւր զինուորականի քով դաշնակցական լրտես մը դրուեցաւ:

Խորհրդարան մը կազմուեցաւ զուտ դաշնակցականներէ, որոնց մէջ կային քանի մը ընկերուհիներ ալ:

Ներքին պաշտար միւլուեցաւ միւս հաջ կուսակցութեանց դէմ, երկրին մէջ թէ դուրսը: Իսկ հաջ պոլշեիկներուն դէմ յայտարարեցին եղբայրասպան կոիւ:

Պատերազմ ըրին Վրաստանի դէմ երեք հոգիի որոշումով եւ Հայաստան մատնուեցաւ սովի:

Ծքախումբեր կը դրկուէին Տրապիզոն եւ Կ. Պոլիս
ոճրագործ էնվէրնէրու եւ Թալէադնէրու մօտ:

Թիֆլիսի մէջ երեք ամիս կը վիճէին թէ մեր բանակը
պէտք է կազմել տեմոկրատիկ սկզբունքներով, ինչ որ կը
նշանակէր տիսիբլիմը վերցնել:

Զինադադարէն ետք հանրապետութեան վարիչները
ցոյց չտուին իմաստութեան որեւէ նշոյլ:

Պաշտօնատունները լեցունցան դաշնակցական պաշ-
տօնէութեամբ, որոնց թիւը կը հասնէր 16 հազարի: Ծա-
կատ դրկուեցան դաշնակցութեան չպատկանող եւ հակա-
ռակրդ տարրեր միայն:

Պ. Խատիսեան Պաթումի դաշնագիրը ստորագրելէն
ետք Թիֆլիսի մէջ կը յայտարարէր, թէ թուրքերը
զարգացած եւ ճենթըլմէն մարդիկ են եւ Թուրքիոյ հայերը
չեն կրցած անոնց հետ վարուելակերպ ունենալ:

Երեւանի մէջ կը հագուեցնէին մեր սիրուն աղջիկները,
որպէսզի կապարանի մէջ ծաղկեփունջներով դիմաւորեն
Խալիլ եւ Նուրի փաշաները, որոնք հարիւր հազարաւոր
հայուհիներ բռնաբարել եւ կոտորել տուած էին: Երեւանի
մէջ զինուորական նուագախումբերով ճաշկերպոյթներ կը
տրուէին այս մարդոց:

Չկրցան հետեւիլ շրջահայեաց ներքին քաղաքակա-
նութեան մը եւ առաջ բերին ապստամբութիւններ թաթա-
րական շրջաններու մէջ:

Մերծուեցան Ազգ. Պատուիրակութեան առաջարկները
համաձայնութեան մասին:

Այս բոլորը արդիւնք էին մտայնութեան մը, որ չէր
զանազանուէր Ռուսիոյ արդի վարիչներուն մտայնու-
թենէն:

Ես կը նախատեսէի, թէ բոլոր այն աթոռները, զոր
գրաւած էին Երեւանի ղեկավարները, խարխուլ էին, քանի
Ռուսաստան իր վերջին խօսքը չէր ըսած:

Դժբախտաբար այսօր իրականություն մըն է, ինչ որ նախատեսած էի:

Այն մարդիկ, որոնք կը հիանային թուրքերու ճենթըմէ-նութեան վրայ, ստորագրեցին Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, ցեխի մէջ թաթխելով այն ոսկէ գրիչը, որով ստորագրուած էր Սեւրի դաշնագիրը:

Անցեալ տարի երբ Ամերիկա կը գտնուէի, Գ. Փաստր-մանեան աղմուկ մը փրցուց, թէ Պօղոս Նուպար Հայաստանի հարաւային մասը քիւրտերուն կը լանձնէ:

Սակայն չլսեցի տակաւին թէ ի՞նչ կը խորհի միեւնոյն Փաստրմանեանը, եւ ինչո՞ւ շշուկ մը իսկ չի հաներ ամբողջ Թրքահայաստանը մեր թշնամիներուն ծախող-ներուն դէմ:

Հայկական Հանրապետութիւնը վիժեցաւ, որովհետեւ շէնք մը շինելու համար լաւ ճարտարապետներ պէտք էին, մինչդեռ անոր ղեկավարները հիմը դրին օդին մէջ, փոխանակ հաստատուն գետնին վրայ դնելու:

Ուրիշին հոր փորողները իրենք մէջը ինկան:

Իմ խիղճս եւ հոգիս հանդարտ են այս բոլորին մէջ:

Մնացածը կը թողում անաչառ պատմագրին, որպէսզի երեւան հանէ բոլոր անոնք, որոնք պատճառ եղան այսքան անմեղ արիւններուն թափուելուն:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

հոս հրաշքը օգնուի՝ և վառ
թիշեր ծաղկւորուի:

X
հաշտուի
Յեր հո օրվի յերջրաբեր-
իս շիջեցա՝ մե օգնեալ
էջար և անշտ եղի:

հար քաղար ար չաւտի
աւ իջի արա զքովե
էն իջեալսն ի ար արա
անթ իրարեմէ իւր ար
իւրաւանքս իւր զեղե
իւր չեր քան. աղւստ ար
ար իւր իւր արաւանքս
իւր ար իւր իւր իւր իւր
իւր իւր:

աշտ իւր իւր իւր
և արաւ արաւ եղի
աղիւ իւր իւր իւր
աղիւ իւր իւր իւր
աղիւ իւր իւր իւր

Զօրավարին «Իրական Յուշեր»ուն մեր դասատուումով վերջին
էջին պատճենը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1- Գրքովը լոյս տեսած է Վիեննա, 1923-ին:

2- «Քանի Մը Խօսք Պրն. Յովհ. Քաջազնունիին», Պաշար օրաթերթ, 8 Նոյ. 1924 (նաեւ լոյս տեսած «Զօրավար Անդրանիկ Կը Խօսի» գրքովին մէջ, Լոս Անճելըս, 1974):

Զօրավարը նախ կը նշէ թէ Նիւ Եորք Հոլանտ Հաուզին մէջ Փրոֆ. Աքրահամ Տէր Յակոբեանին, Գարօ Փաստրմանեանին, Արտաշէս Էնֆիէճեանին եւ Զօր. Բագրատունիին ներկայութեան Քաջազնունիին կը պնդէր պէտքը «քոալիսիոն» կառավարութեան մը՝ «ցեղին բոլոր զաւակներուն վստահութիւնը հրաւիրելու համար դէպի հայրենիք, եւ եթէ կար փառք մը պահուած՝ բաժնել զայն ամէնուն, իսկ եթէ դառն վիճակ մը՝ պէտք էր բաժնել եւ ցաւը, եւ պատասխանատուութիւնը նոյնպէս», եւ թէ Քաջազնունիին կը պատասխանէր. «Զօր. Անդրանիկ, երբեք մի՛ վրդովիք եւ մի յօգնիք, միակամ եւ միատարր Դաշնակցութիւնը պէտք է որ տիրէ: Հինգ տարի Դաշնակցութիւնը պիտի կառավարէ հայ ժողովուրդը եւ անկէ վերջ կը մտածէ թէ պէ՞տք է ուրիշին ալ տեղ տալ թէ ոչ»:

Ասոր դիմաց Զօրավարին պատասխանը կ'ըլլար. «Կը ցախմ որ ձեր այդ բոլոր աթոռները խարխուլ են, եւ կանգուն չեմ տեսներ զանոնք: Դուք պիտի գլորիք դէպի անդունդը եւ անմեղ հայ ժողովուրդն ալ ձեզի հետ անդունդը պիտի տանիք»:

Անդրանիկը այնուհետեւ կ'աւելցնէ.

«... Ծրքմովիկ լոյսի մը շուրջ շրջապար դարձող թիթեռնիկի մը նման կը դառնաք եւ կը մօտենաք մեծ ցալին, եւ սակայն բան չէք ըսեր ժողովուրդին: Այդ գրքովկովդ վերջին գլուխը փրցուցիք միայն եւ չսեղմեցիք զայն՝ դուրս բերելու ներքին աղէտը...»:

«Երբ ընկերներուդ հետ Տրապիզոն կը մեկնէիք Թուրքիոյ հետ դաշնագիրը ստորագրելու, ինչո՞ւ այդ դաշնագրէն վերջ Պաթոմ գացիք եւ Վէհիպ Փաշային յանձնեցիք Հայաստանի ճամբաները, երկաթուղիները, ուղամամթերքները, «Օսմ. զինուորին ալ ազատութիւն» խոստանալով ... եւ անպատուութեան խարանով մթագնեցիք հայ ճակատը եւ բարի անունը: Այս ձախաւեր

մտայնությունը անպատուաբեր գործունեությանց հետ արդեօք քիչ չէի՞ն, որ Կ. Պոլիս երթալու խորհուրդն ալ ունեցաք քծնելով Սուլթան Ռեշատի ոտքին*, եւ մէկ միլիոն անմեղ հայերու արեան մէջ հրճուող սրտէն «հայրական գութ»??? հայցելով: Ի՞նչ սրտով կամ ի՞նչ հոգիով քեզ ընկերակցող Ա. Ահաբունեան ծունկի եկած Օսմ. գահին առջեւ՝ «Օսմ. կայսրութեան հայրական գութութեան» միշտ եղած է հայ ժողովուրդին հանդէպ եւ կը յուսանք որ ասկէ վերջ ալ պիտի ըլլայ» ըսաւ: Այս ստրուկ բառերուն դէմ Սուլթան Ռեշատի խրոխտ եւ արհամարհական խօսքերն են որ կը հնչեն.– «Ագրլանտընըզ ամմա, պիր ազ կէն գալտընըզ» (պթաիեցաք եւ խելքերնիդ գլուխնիդ եկաւ, սակայն ուշ մնացիք):

«Երբ Կ. Պոլիսէն ստրուկ եւ անպատուութեան վերաբերու հագած վերադարձաք, ի՞նչ բաներ ... թելադրեցին ... ձեզ Մայիս 28ի էքտով մեծ Միացեալ Անկախ Հայաստան յայտարարելու: Այսպէս ըրիք անոր համար որ Վսեմ. Պօղոս Նուպարը զրկէիք թրքահայ դատին շուրջ խօսելու իրաւունքէն եւ իրաւաստիւնէն...: Ի՞նչ տխուր եւ տղայական խաղեր էին հարուածել Նուպարը, հարուածել Թրքահայաստանի հարցը, հարուածել հայը եւ զձեզ: Երբ անկարող էիք 1914ի հողամասը պաշտպանել, ի՞նչ իրաւունքով եւ

* Խատիսեանը իր «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը» գիրքին մէջ անորոշ կերպով կ'ըսէ. «Տեսակցութիւն ունեցանք Սուլթանին հետ»: Այլ աղբիւրներ կը յստակացնեն թէ խօսքը Մեհմետ Զ. Վահիտէտտիկին մասին է, որ 4 Յուլիս 1918-ին գահ բարձրացած էր, քանի մը օր առաջ մահացած Սուլթան Ռեշատին փոխարէն: Կա՛մ այն է որ պատուիրակութիւնը մինչ այդ տեսակցած էր Ռեշատին հետ, կա՛մ ալ Զօրավարը, որուն աղբիւրը Պապաշանեանը կը թոյլ ըլլալ, շփոթի մէջ է: Ամէն պարագայի, պատուիրակութեան նուաստացուցիչ ընթացքը մէկէ աւելի աղբիւրներով կը հաստատուի: Կ'արժէ նշել թէ մինչեւ անգամ առաջարկուած է Հայաստանը քիչ մը ընդարձակելով անոր իշխան կարգել գահաժառանգի որդի Ֆարուխը (տե՛ս Տրքթ. Վահրամ Զ. Թորգոմեան, Յուշատետրէս, «Վէմ», Ե. տարի, թիւ 1, 1937):

ինչո՞ր Թրքահայաստանի շուրջ խօսքեր ըրիք, գրգռելով թուրքը եւ հեռացնելով ոռւս բարեկամութիւնը: Գարա Պեքիր մը իր 8000նոց բանակով եկաւ եւ գէրի վերցուց 11,700 հայ զինուորը, գրաւելով Սարի Ղամիշը, Կարս, Արտահան եւ Ալեքսանդրապոլ, հսկայ հարստութեանց եւ ուզմամթերքներու հետ: Եւ ահա այս ատենն էր որ Մայիս 28ի *էքսը* յայտարարող Պրն. Ա. Խատիսեան Վրացեանի հետ Երեւանէն Ալեքսանդրապոլ կը վազէին Գարա Պեքիրին քով ըսելու «յայտնեցէք ձեր կառավարութեան թէ մենք չեղեալ կը համարենք Մայիս 28ի *էքսը*...:

«... Ինչո՞ր այս եւ ասոր նման ահաւոր խաղերու շուրջ չանդրադարձաք...:

««Անելիք 2ունիք»ի յայտարարութիւնդ նախարարի պթոռէդ պէտք է յայտարարելիք, եթէ լսելի չըլլար ձայնդ, հրաժարականիդ հետ մէկտեղ դուրս գալու էիր պատուաւորապէս:

«... *Դաշնակցութիւնը* պէտք ունի քուրաչի մը բովէն անցնելու, եւ երբ մաքրուի, գտուի, բիրեղանայ, այն ատեն *հայ ազգին ամէն մէկ զաւակը ընելիք ունի*»:

3- «Զօրավար Անդրանիկ Կը Խօսի», Լոս Անճելըս, 1974, էջ 60:

4- ՀՅԴ-ի կողմէ 1907-ի Ընդհանուր Ժողովի ընթացքին որդեգրուած քաղաքականութիւնը, որով կուսակցութիւնը իր խնդիրը կը դարձնէր Ցարական Ռուսաստանի դէմ պայքարն ու ընկերվարութեան հաստատումը Կովկասի մէջ:

5- Բաց ու գոցի կոիւ ըսելով հասկնալու է 1908-ին, Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք Պոլիս, Իզմիր եւ այլոր ՀՅԴ-ի կողմէ բռնութեամբ եւ երբեմն եղբայրասպանութեամբ պարտադրել փորձուած որոշումը՝ թէ եկեղեցիներու բեմերը բաց պէտք է ըլլան քաղաքական քարոզչութեանց առջեւ:

6- Բացի ու գոցի խնդրին զուգընթաց *Դաշնակցութիւնը* յառաջ կը տանէր ազատ սիրոյ քարոզչութիւն մը Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մէջ, ինչ որ մասնաւորապէս Վասպուրականի մէջ տխուր պատահարներու աղիթ տուած էր:

7- Ստեփան Ծափումեանին եւ հայ համայնավարներու դէմ

հալածանքին կ'ակնարկե Ջօրավարը: ՀՅԴ-ն այլ քաղաքական կազմակերպություններու նկատմամբ անհամդորժողութեան հարուստ փորձ մը ունի պատմութեան էջերուն մէջ:

8- Ակնարկութիւնը կ'երթայ Վահան Թէքէեանին եւ Նշան Տէր Ստեփանեանին, որոնք 1919-ի Սեպտեմբերին Ազգային Պատմիրակութեան իբրեւ ներկայացուցիչներ Երեւան կը ժամանէին բանակցութիւններ վարելու Հայաստանի Հանրապետութեան վարիչներուն հետ: Այս մասին թէեւ կայ հարուստ գրականութիւն (*տե՛ս Ս. Վրացեան*, Բանակցութիւններ Ազգային Պատմիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Միջեւ, *Պոսթոն, 1920. Ս. Վրացեան*, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1958, էջ 282-291. Հայ-հայկական Բանակցութիւններ, «Վէմ», Դ. տարի թիւ 3-Զ. տարի թիւ 1, 1936-1938. Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. II, University of California Press, 1982, էջ 267-279. *եւլն.*), սակայն հարցը տակաւին կը կարօտի ամբողջական ուսումնասիրութեան:

9- Նկատի ունի Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը, հայ Մենշեւիկներն ու հայ Սոցիալիստ Յեղափոխականները, որոնք Ազգային Խորհուրդին մէջ ունէին 2-ական ներկայացուցիչ՝ դաշնակցական 6 ներկայացուցիչներու եւ 3 անկուսակցականներու կողքին:

10- Ջօրավարը հաւանաբար կ'ակնարկե Ահարոնեանին, Քաջազնունիին եւ Խատիսեանին, որոնց իբրեւ Հայոց Ազգային Խորհուրդի Նախագահի, Վարչապետի եւ Արտաքին Գործերու Նախարարի իրենց պահանջները ներկայացուցած էին Վրաց Ազգային Խորհուրդի Նախագահ Ժորդանիան եւ Վարչապետ Ռամիշվիլին: Հայաստանի Հանրապետութեան Բ. Վարչապետ Խատիսեանը իր «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը» գիրքին մէջ, (*տե՛ս Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1968, էջ 127*) կ'ըսէ. «... Հայաստանի Վարչապետ Քաջազնունին Հայաստանի Խորհրդարանին մէջ յայտարարութիւններ ըրաւ զինուորական գործողութիւններու սկզբնաւորութեան մասին: Ես ներկայ էի այն տեսարանին, երբ Քաջազնունին, նախարարներու

խորհուրդի նիստեն ետք, որ հաւանութիւն տուաւ Վարչապետի քայլերուն, հետախօսով հրահանգեց հրամանատար Դրոյին սկսիլ զինուորական գործողութեանց:

«Այսպէս սկսաւ պատերազմը, որ երկար առեն թունաւորեց հաշ-վարացական յարաբերութիւնները»:

Այս մէջբերումէն ի յայտ կու գայ թէ որոշ «քայլերու» ձեռնարկուած էր նախքան նախարարաց խորհուրդի որոշումը:

11- Պրեայթ Լիթովսքի դաշինքով, կնքուած 3 Մարտ 1918-ին (հ.տ.) Խորհրդային Ռուսաստանը հրաժարելով մէկտեղ Արեւմտահայաստանի գրաւեալ շրջաններէն, կը պարտաւորուէր շուտակից կերպով իր զօրքերը դուրս բերել արեւելեան Անատոլիոյ նահանգներէն ու զանոնք յանձնել Թուրքիոյ: Ռուսական զօրքերը նաեւ պիտի հեռացուէին Արտահանի, Կարսի ու Պաթումի շրջաններէն: Այս դաշինքին ստորագրութենէն երկու օր առաջ Տրապիզոնի մէջ Անդրկովկասեան Սէյմի ծիրին մէջ հաշ ներկայացուցիչներ եւս (Քաջազնունի եւ Խատիսեան) բանակցութեան նստած էին թուրքերու հետ, որոնք կը պնդէին որ Սէյմը խզուէր Ռուսաստանէն եւ ընդունէր Պրեայթ Լիթովսքի պայմանները:

Սէյմը կը մերժէր ընդունիլ պայմանները, եւ բանակցութիւնները կը խզուէին: Աւելի ուշ, Ապրիլ 9-ին, Սէյմը պիտի ընդունէր այդ պայմանները՝ առանց հաշոց հաւանութեան...:

12- 11 Մայիս 1918-ին Պաթումի մէջ Սէյմին խնդրանքով վերսկսան Սէյմ-Թուրքիա բանակցութիւնները, որոնք ձախողեցան՝ թրքական պայմաններն անընդունելի ըլլալով: Աւելի ուշ, 4 Յունիսին, Հայաստանի Հանրապետութիւնը Պաթումի մէջ թուրքերու հետ ստորագրեց դաշնագիր մը, որով Հայաստան կ'ունենար 10,000 քառ. քմ. տարածութիւն, կը համաձայնէր բանակ չունենալ եւ Հայաստանի մէջէն ազատ անցք տալ թրքական բանակին...: Կէտերէն մէկն ալ կը վերաբերէր Հայաստանի մէջ «աւազակախումբեր չպահելու յանձնառութեան», որ թափանցիկ կերպով ուղղուած էր Զօր. Անդրանիկին դէմ, որուն մասին թուրք բանագնացներ իրենց մասնատր դժգոհութիւնը յայտնած էին բանակցութիւններու ընթացքին:

13- Պաթումի համաձայնության վերաքննության նպատակով, Ահարոնեանին գլխաորությամբ պատուիրակություն մը կ'ողողուի Պոլիս 1918-ի Յունիս 14-ին: Յունիս 25-ի համար նախատեսուած խորհրդածողովը բնաւ տեղի չ'ունենար սակայն: Հայկական պատուիրակութիւնը Պոլիս կը մնայ մինչեւ Զինադադարին հոշակումը եւ Երեսան կը վերադառնայ Նոյեմբերին:

14- 10 Օգոստոս 1920-ին ստորագրուած Սեւրի դաշնագրով (Հայաստանի Հանրապետության կողմէ Աւետիս Ահարոնեանին ստորագրութեամբ) Թուրքիա կ'ընդունէր ճանչնալ Հայաստանը իբրեւ ազատ եւ անկախ պետութիւն, Նախագահ Ուիլսընին իրաւարարութեան կը թողուէր Էրզրումի, Վանի եւ Պիթլիսի նահանգներուն մէջ հայելթըքական սահմաններու ճշգրտումը, եւլն.:

Սեւրի դաշնագրին ներքեւ Պողոս Նուպարին ստորագրութիւնը կը բացակայէր, որովհետեւ թուրքերը կը մերժէին ճանչնալ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքարանի հովանին ներքեւ գործող Ազգային Պատուիրակության օրինականութիւնը:

15- Միլլի (ազգայնական) կամ քեմալական շարժումը, Քեմալ Աթաթիւրքին գլխաորությամբ, ծայր առած էր 1919-ի գարնան՝ իբրեւ դժգոհութիւն սուլթանական կառավարության անձնատուական ու պարտողական ընթացքին դէմ, հակազդելու թուրք պետության քայքայումին:

16- 2 Դեկտեմբեր 1920-ին Հայաստանի տապալեալ կառավարութիւնը թուրքերու հետ կը ստորագրէր Ալեքսանդրապոլի իրաւամբ ամօթալի դաշնագիրը՝ հրաժարելով Սեւրի դաշնագրէն եւ Թուրքիոյ յանձնելով 10,000 քառ. քմ. հայկական տարածք:

17- Արամ Մանուկեանը, որ պիտի դառնար Հայաստանի Հանրապետության Ներքին Գործերու Նախարարը:

18- ՀՅԴ Բիւրոյի պաշտօնաթերթը:

19- Հիւրիէթ (ազատութիւն) ըսելով Անդրանիկը նկատի ունի 1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը:

20- Միքայէլ Վարանդեանը իր «Հ. Յ. Դաշնակցության Պատմութիւն» աշխատության մէջ (հտ. Բ., Գահիրէ, 1950, էջ 57-101) կը նշէ թէ Դաշնակցութիւնը պարսկական լեղապիտութեան

մասնակցելու «ոխք»ին դիմեց անոր համար որ հայ տարրին «խորունկ համակրանքը ամենուրեք (Թաւրիզի) ապստամբներու կողմն էր եւ ընդդէմ ուխտադրուծ վեհապետին», որ 1906-ի սահմանադրութիւնը անտեսած էր: Արդէն ՀՅԴ-ի Վիեննայի Ընդհանուր Ժողովն ալ որոշած էր որ Պարսկաստանի դաշնակցական մարմինները նպաստեն պարսկական շարժումին:

Որոշ վարանումէ ետք, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներ Ռոստոմն ու Յովսէփ Միրզայեանը բանակցութեան կը նստին ապստամբ պարագլուխներու հետ 1907-ի Յունուարին: Բարդականէն գործնական աջակցութեան անցնելու որոշումը ՀՅԴ Արեւելեան Պիւրօն կու տայ 1908-ի Օգոստոսի. երկու ամիս ետք, Քեռին 25 հոգինոց արշաւախումբով Երեւանի նահանգէն կ'անցնի Թաւրիզ: Մինչ այդ, Եփրեմ Դաւիթեանն ալ քանի մը տասնեակ հետեւորդներով ձեռնարկած էր աշխատանքի՝ հասնելով կարեւոր յաջողութիւններու, որոնք 1909-ի Յուլիս 10-ին Ծափին անկումով զինք պիտի առաջնորդէին «Թեհրանի ու ողջ Պարսկաստանի ոստիկանապետ»ի դիրքին, իրեն օգնական ունենալով Քեռին, մինչեւ իր սպանութիւնը 25 Ապրիլ 1912-ին:

Վարանդեանը նույնպէս կը նշէ թէ ՀՅԴ Թեհրանի ընկերները դժգոհ էին Եփրեմ Խանին ընթացքէն եւ կը գտնէին թէ ան մաս կազմելով «դիկտատորական» դահլիճի մը՝ կը վարկաբեկէ Դաշնակցութիւնը, «դարձնելով զայն կոյր գործիք մէկ անբաղձալի կառավարութեան»: Թեհրանի Կեդրոնական Կոմիտէին թէզը պաշտպանութիւն չէր գտներ կուսակցութեան բարձր մարմիններում մէջ:

21- Թիֆլիսի «Հայաստան» թերթին հրատարակութեան նախաձեռնարկ եղած էր Անդրանիկը, գործակցութեամբը Լեւոն Թիւրխնաճեանին եւ Վահան Թոթովենցին, պաշտպանելու համար արեւմտահայ դատն ու գաղթականութեան շահերը:

22- Կ'ակնարկուի Հայաստանի Հանրապետութեան Վարչապետ Ալեքսանոր Խատիսեանը:

23- Նկատի ունի Տքթ. Համօ Օփանջանեանէն եւ Արշակ Զոհրապեանէն բաղկացած պատուիրակութիւնը:

24- Երիտասարդ Թուրքերը կամ «Իթթիհաստ վե Թերաքքը» (Միություն եւ Յաւաջդիմություն) կուսակցութեան անդամները, որոնք հաշկական ցեղասպանութեան կազմակերպիչները պիտի դառնային:

25- Ատանայի կոտորածին՝ 1909-ի Ապրիլ 1-4 եւ 12-14 զոհ կ'երթային շուրջ 30,000 հայեր:

26- Զօրավարը կը շփոթէ: Ահարոնեանը Պաթում չէր գտնուեր: Պաթումի բանակցութիւններուն պաշտօնապէս կը մասնակցէին նախ Քաջազնունին եւ Խատիսեանը: Ասոնց յետոյ կը միանային Օհանջանեանն ու Զոհրապեանը՝ գերման կառավարութեան միջամտութիւնը ապահովելու յոյսով: Գերմանական միջամտութեան ձախողութենէն եւ թրքական վերջնագիրէն ետք, Քաջազնունին եւ Խատիսեանը անգամ մը եւս Երեւանէն կը մեկնէին Պաթում, այս անգամ իրենց հետ ունենալով Միքայէլ Պապաջանեանը: (Ս. Վրացեանը իր «Հայաստանի Հանրապետութիւն» հատորին մէջ կը թողու այն տպաւորութիւնը, թէ Պապաջանեանն ալ սկզբնապէս Քաջազնունիին ու Խատիսեանին հետ մասնակից էր բանակցութիւններուն. բայց այս պարագան չեն հաստատեր այլ աղբիւրներ:)

27- Պաթումի դաշնագիրը վերաքննելու նպատակով Պոլսոյ մէջ խորհրդածողով գումարելու նախաձեռնութիւնը կը պատկանի Գերմանիոյ, ըստ երեւոյթին Օհանջանեանին եւ Զոհրապեանին կողմէ Պերլինի մէջ տարուած աշխատանքին շնորհիւ: Պոլսոյ պատուիրակութիւնը պաշտօնապէս կը բաղկանար Ահարոնեանէն, Խատիսեանէն եւ Պապաջանեանէն: Իրենց կ'ընկերանային Զօր. Կորկանեանը՝ իբրեւ զինուորական խորհրդատու, եւ երկու քարտուղարներ, ըստ Խատիսեանին: (Տքթ. Վահրամ Յ. Թորգոմեանը կու տայ անունները Տիգրան Միրզայեանցին, Յակոբ Քոչարեանին, Մ. Պունիաթեանին, /Ֆերտիման/ Թախթաճեանին եւս՝ իբրեւ անդամ պատուիրակութեան, աւելցնելով թէ «դեռ ուրիշներ» ալ գտնուած են անոր կազմին մէջ: Տե՛ս «Վէմ» երկամսեայ, Դ. տարի, թիւ 2, էջ 12):

Վրացեանը իր վերոյիշեալ հատորին մէջ վերաբոստարած է Ազգային Խորհուրդի նախագահ Աւ. Սահակեանին բացման

ճառը, որ կ'ըստի թէ պատուիրակները Պոլիս ուղեւորուած են «Օսմանեան կառավարութեան հրաւերով, բանակցութիւններ վարելու Տաճկաստանի եւ նրա դաշնակից պետութիւնների հետ» (էջ 186):

Թէեւ գերմանական նախաձեռնութիւն՝ բնական է որ Օսմանեան կառավարութենէն տրուած ըլլար պաշտօնական հրաւերը եւ պատուիրակութիւնը նկատուէր Օսմանեան կառավարութեան հիւրը, ինչպէս Խատիսեանը կը նշէ իր վերոյիշեալ գիրքին մէջ:

28- Անգլիական ուժերու հետացումէն անմիջապէս ետք, 1919-ի Յուլիս 1-ին Պէօլիք-Վետի գիւղէն կը սկսի թուրք-թաթարական ապստամբական շարժում մը, որուն կը հետեւին նաեւ թրքական նման շարժումներ Ծարուր-Նախիջեւանի տարածքին՝ մեծ կորուստներ պատճառելով հայոց:

29- Ըսել կ'ուզէ 1918-ի գինադադարը, որով Ա. աշխարհամարտը հասաւ իր աւարտին:

30- Զօրավար Անդրանիկը լծուած էր Փրկութեան Հանգանակութեան գաղութներու մէջ՝ իր եղբայրներու ընթացքին Հայաստանի Հանրապետութեան կացութիւնը ներկայացնելով մօտայլ գոյներով: Նոյն ժամանակ Հանրապետութեան ներկայացուցիչները եւս հանգանակութիւններու ձեռնարկած էին՝ պայծառ գոյներու մէջ խտացնելով Հայաստանի պատկերը:

31- 20 Նոյեմբեր 1919-ին, Փարիզի մէջ, Քիւրտ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Ծերիֆ փաշան, Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարը եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան փոխ-նախագահ Համօ Օհանջանեանը կը ստորագրեն նամակ-համաձայնագիր մը՝ միասնաբար դիմելով Հաշտութեան Վեհաժողովին, ի նպաստ անկախ Քիւրտիստանի մը կազմութեան:

Այս քայլը կ'առաջացնէ մեծ ընդվզում հայկական զանազան շրջանակներու մօտ եւ նիւթ կը դառնայ լրագրական վէճի, հարկադրելով որ հայկական երկու պատուիրակութիւններու նախագահներ Նուպարին եւ Ահարոնեանին ստորագրութեամբ 1920-ի Յունուար 29-ին կատարուի հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Վերջին ծայր ցաւալի կը գտնենք որ մամուլին մէջ վէճ յարուցած ըլլան հայ-քրտական համաձայնութեան մասին: Այդ համաձայնութիւնը որ ստորագրուած է Ազգ. Պատուիրակութենէն, ոչ մէկ կերպով չի վտանգեր հայկական շահերն ու պահանջները»:

32- Ակնարկութիւնը կ'երթայ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին:

33- 1920-ին, երբ Ազգային Պատուիրակութիւնը *մենտէյթի* (հոգատարութեան) հարց կ'արծարծէր, գտնելով թէ Հայաստանը առանց հոգատարի ի վիճակի պիտի չըլլար իր անկախ ինքնութիւնը պահպանելու եւ հայ ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովելու, եւ աշխատանք կը տանէր որ Միացեալ Նահանգները ընդունի Հայաստանի հոգատարի դերը, Փաստմանեան եւ Խորէն Եպս. Մորատթէգեան Միացեալ Նահանգներու մէջ հանդիպում մը կ'ունենան Ծերակուտական Լոճին հետ: Լուր կը տարածուի թէ յիշեալները Լոճին յայտանձ են թէ Հայաստան հոգատարութեան պէտք չունի, այլ՝ նիթական եւ ուզմական օգնութեան միայն:

Այս լուրը լրագրական վէճի դուռ կը բանայ: Հակառակ անոր որ Խորէն Եպս. մամուլով կը հերքէ նման արտայայտութիւն մը ունեցած ըլլալը, ամբաստանութիւնը կստչած կը մնայ իրեն ու Փաստմանեանին: Այս խնդրով մանրամասնութիւններու համար տե՛ս Մանուկ Ծիզմէճեան, «Պատմութիւն Ամերիկահայ Քաղաքական Կուսակցութեանց», Ֆրէզնօ, 1930, էջ 425-444:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նախաբան	3
Ծուռ. նստինք շիտակ խօսինք – Անդրանիկի պարագան	7
Բնագիրը	12
Խմբագրեալ օրինակը	36
Ծանոթագրություններ	58

use desired by Legislature
 to request in 1884
 for establishment of a
 new type of paper
 Department - under your
 to be a paper - the
 of paper
 new & practical.

have been the
 of the Legislature
 President of the
 the of the
 the of the
 the of the
 the of the
 the of the

the of the
 by the Legislature
 the of the